

Մ. ՎԱՐԵՆԳԵՆ

ՄԻՄՈՆ ԶԱԽԱՐԵԱՆ

(ԳԾԵՐ ԻՐ ԿԵԱՆՔԷՆ)

05 FEB 2007

(SR)

Ինչպէս այս գրքի հեղինակի, Ամանապէս էլ մեր տեսակէտով այս մի համեստ ձեռնարկ է, որն ուզում է գէթ թուցիկ գծերով նոր սերնդին ծանօթացնել հայկական շարժման առաջամարտիկ ֆարոգիչի հետ, ուզում է ցոյց տալ, թէ ինչպիսի բիւրեղանման դէմքեր է տւել հայ ժողովուրդը իր ազատագրական խոյսնանքների ընթացքում, ուզում է ցոյց տալ, որ այդպիսի բարոյական եւ իմացական գանձերի տէր մի ժողովուրդ չի կարող կորչել... ուզում է ցոյց տալ այդ բոլորը հայ ահող սերունդներին եւ բաղձալ, որ նւաճի իւրացնեն գէթ մի մասնիկն իրենց մեծ նախորդների բարոյական առաքինութիւնների, ներշնչւեն նոյն ի - դէպքերով, առաջ տանեն հայ ժողովրդի ազատագրութեան նոյն դրօշը:

Հաւատացած ենք, որ այսպիսի բնոյթ ունեցող գրքերի հրատարակումով կամ վերահրատարակումով լաւագոյն նպաստը կը բերւի հայ նոր սերնդի հայեցի դաստիարակութեան:

Այս հաւատով ու նպատակով վերահրատարակութեան յանձնեցինք այս գրքուկը:

Մ. ՎԱՐԱՆԳԵԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ
ԹԵՀՐԱՆ, 1982

«ՀԱՅՐԵՆԻՓ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ԹԻԻ 4

1927

1913-ի Հոկտեմբերի վերջերուն, երբ Հայու-թիւնը երկրի մէջ ու արտասահմանում աննախընթաց շուրջով կը տօնէր Հայ դիրերու դիւտի եւ տրպազրութեան 1500-ամեայ ու 400-ամեայ յորեղեանները, երբ բոլոր Հայ քաղաքական կուսակցութիւններն ու կրօնական համայնքները սրտառուչ համերաշխութեամբ մը քով քովի եկած, ապօթէօք*) կ'ընէին Հայկական քաղաքակրթութեան անմահ հիմնադիրներու, — լուր մը յանկարծ ցնցեց ամենուրեք Հայ սիրտերը, գուժելով անզուգական Հայու մը մահը եւ սուգի սեւ վարադոյրն իջեցնելով կատարուող խրախճաններու վրայ...

Մտաւորական տօն մըն էր, որ կը կատարէր միլիոնաւոր Հայ ժողովուրդը եւ մեռնողն ալ տիպար մտաւորական մըն էր խորհող եւ զգացող, ձգտող եւ գործող Հայու կատարելատիւ մը:

Մեռնողը Դաշակեցական մըն էր, բայց անոր շուրջն ալ, ինչպէս Սահակի ու Մեսրոպի յիշատակին շուրջ, յարգանքի միահամուռ ու հոյակապ ցոյցերուն մէջ միացաւ ողջ Հայութիւնը, առանց խտրութեան դոյնի ու հաւատամքի, սեռի ու տարիքի:

Հայոց աշխարհի անմահներէն էր, որ կը կընքէր իր մահկանացուն, դեռ 50 տարին չբոլորած, եւ Պոլսոյ Ազատամարտը իր 15|28 հոկտ. թիւով այս յուզիչ բառերով էր, որ կը գուժէր աղէտը բովանդակ Հայ ժողովրդին.

*) Աստուածացում

485 2007

Երէկ, ժամը 4 ու կէսին իր բնակարանէն «Ազատամարտ»ի խմբագրատունը եկած ատեն, Թաֆսիմ Աշխատանքի Տան առջեւ Սիմոն Զաւարեան ուշաթափ ինկաւ գետին: Անմիջապէս փոխադրուեցաւ փրանսական հիւանդանոց, ուր բժիշկներ անհրաժեշտ դարմանքներ փութացուցին... Բայց ի գուր: Ընկեր Զաւարեան այն պահուն որ գետին ինկած էր, մեռած էր արդէն: Բժիշկներու յայտարարութեամբ, մահը առած եկած էր սրտի կաթնածեղ:

*
* *

Մէկը ըսաւ անոր մասին՝

— «Աշխարհիկ սուրբ մը»:

Ոչինչ անքան ճշգրտէն չէր յատկանշեր դադարփարի այդ նահատակը, ինչպէս այդ հակիրճ բաները:

Աշխարհիկ սուրբ մը, եւ — ինչպէս մեր ժողովուրդը կ'ըսէ — գինաւոր*) սուրբ մը, որ նահատակուեր էր ոչ յանուն սին դոգմերու ու պաշտամունքներու եւ ոչ ամուլ ջրխառնեցական խոնարհութեամբ, վիղը ծռած բախտի դաժան հարուածներուն տակ, այլ ընկեր է վեհագոյն իղէալի մը համար, անդու պայքարի ճամբուն, որպէս պարտաճանաչ զինուորը իր բարձր ու նուիրական դիրքին մէջ:

Զինուոր — Յեղափոխութեան: Զինուոր եւ — բարոյական անաղարտ մաքրութեան: Քսան եւ հինգ տարի շարունակ, 1890-ի երկունքի օրերէն ի վեր, այդ անունը իր հմայքով լեցուցեր էր արթնոցը

*) Զինուոր

հայրենիքի մթնոլորտը, լեցուցեր էր կովկասահայ դադարական երիտասարդութեան ոստանները: Քսան եւ հինգ տարի շարունակ այդ երիտասարդութիւնը գիտէր, որ հայոց մայլ երկնքի տակ, չոր, նիւթապաշտ բարքերու խոպան աշխարհին մէջ «Զաւարեան» անունը ջինջ իղէալականութեան անուն մըն էր, խիզախ ծառացումներու անուն մը, խանդավառ հայրենասիրութեան եւ անկաշառ աղնութեան անուն մը:

Աշխարհիկ սուրբ մը ... Դժուար է գտնել հայոց նորագոյն պատմութեան մէջ, անգամ ամենամեծ յեղափոխական նահատակներու շարքերում՝ ուրիշ մտաւորական գործիչ մը, որ կարողանայ նոյնքան իրաւունքով կրել այդ վեհ ու շոյիչ տխուրոսը: Իբրեւ այդպիսին՝ մեր բարձր մտաւորականութեան մէջ Զաւարեանի տեղը եզակի է:

I

ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐ

Գեղեցիկ պատանեկութիւն մը կը նախորդէր անոր բուռն, ալեծուսի հանրային գործունէութեանը:

Փոքրահասակ, դիւրաշարժ, թուիս ու վշտոտ աչքերով, որ բարկութեան վայրկեաններուն կը բոցավառէին ու կը շանթէին խօշ կատաղութեամբ մը...

Նիհար, ջղուտ կազմուածք մը, որու վշտիտ կուրծքին տակ կ'եռար մեծ սիրտ մը — դեռ պատանի օրերէն համամարդկային ցաւով տառապող — հզօր կիրք մը եւ անսահման, անսպառ եռանդ մը:

Կուղար Լոռիի պատմական բարձունքներէն, որոնց տիրապետութեան համար հայ ու վրացի պատերազմեցան 1917 թուականի վերջերուն*):

Ծնած է 1866 թուին — կը գրէ իրազեկ ընկեր մը — լեռնային, անտառախիտ գաւառին մէջ, հոն ուր Դիրբետը փրփրադէզ ալիքներով, սահանքէ սահանք, գահավէժ արագութեամբ կ'երթայ դէպի դաշտ. հոն, ուր Լալուարի վեհապանձ գաղաթը կ'ըմբոստանայ Արարչին դէմ եւ կը ցցուի անոր կապուտակ աթոռին հսկայ կամարին տակ, հոն ուր հայկական պետութեան վերջին բեկորները,

*) Այսօր Լոռին Հայաստանի անբաժան մասը կը կազմէ:

Կիւրիկեան Բագրատունիները բաւական երկար ապրեցան:

Ու այդ Դիրբետի պէս հուժկու, անոր պէս գահավէժ, Լալուարի պէս ըմբոստ եղաւ իրենց գրկի մէջ ծնած գաւաղը: Իգաւատ է անոր ծննդավայր-գիւղի անունը: Տարօրինակ գիւղ մը, որու մէջ ռամիկ կամ շինական չկայ, ամէնքն ալ աղնուական են...

Աղնուական — եւ ինքը Սիմօնը, աղնուական՝ հոգով ու մտքով...

Այդ կախարդական միջավայրում ապրելով իր մանկութեան երազները, մանուկը կը տարուի Թեֆլիս, կը մտնէ հոն ուսական միջնակարգ դըպրոց, կ'աւարտէ փայլուն կերպով ու կ'երթայ շարունակելու բարձր ուսումը Մոսկուայի հռչակաւոր «Պետրովկա»-ի մէջ (Պետրոսեան գիւղատնտեսական ճեմարանում), որ այն ատենները ռուս առաջադէմ ու յեղափոխական երիտասարդութեան ոստանն էր:

Ութսունական թուականներն էին, ուսական «Նարոդնայա Վոլիա»-ի*) կ'անցնէր տակաւին բովանդակ Ռուսաստանի վրայէն, եւ Ժեյեաբովներու, Պերովսկայաներու*) ստուերները դեռ կը ցնցէին ու կը խանդավառէին ռուս ու այլացեղ երիտասարդութիւնը եւ մանաւանդ ուսանողութիւնը:

Ըմբոստ, տաքարիւն Սիմօնը կը նետուի համա-

*) «Ժողովրդական Կամք» անունով ռուս գաղտնի ընկերութիւնը, որ ձեռնարկէր էր 70-ական թուականներէն ահաբեկչական գործունէութեան, որը յանգեց ցար Ալէքսանտր II-ի սպանութեան:

*) Ցարի ահաբեկիչները (Պերովսկայա օրիորդ մըն էր), որ կախաղան բարձրացան 1881-ին:

ռուսական շարժման ալիքներու մէջ, կը դառնայ ինքը քարոզիչ մը — դեռ գրեթէ պատանի — կը սիրուի իր ռուս ընկերներէն: Իրեն հետ էր Ռոստոմը, նմանապէս ուժեղ, ըմբոստ նկարագիր մը, որ սակայն փոքր ինչ աւելի ծանրաշարժ էր, նուազ վառվռուն ու կրակոտ, քան Սիմօնը: Երկուքը միացան դադափարական ամենալեւրմ եղբայրութեան կապերով, որոնք անխախտ շարունակուեցան մինչեւ վերջ: Շուտով երկուքը պիտի միանան միւս հոյստիպ հայ երիտասարդին եւ պիտի ստեղծուի հայկական շարժման համալուր երրորդութիւնը...

Դոքսոր Զաւրեան — մեր ամենէն սիրուած, մեռած դէմքերէն, որ հանդիպեր է Սիմօնին ուսանողութեան այն երջանիկ օրերուն — այսպէս կը գրէր «Դրօշակ»-ի մէջ.

«Բոլոր շրջաններում, համալսարանական բոլոր ժողովներու մէջ կը տեսնէինք կարճահասակ, նիհար, հարաւային բնակչի տեսքով ուսանող մը, կոշտ ու արագ շարժումներով, աչքերը սեւ, մեղմ ու բարի, կը փայլէին աստղերու պէս, երբ դէմքը կը փոթորկուէր տաք, կրակոտ ճառերով:

«Հայոց լեռներու այդ հարազատ զաւակը կը զգար ինքզինքը որպէս Կոստայօլիտ (համաշխարհաքաղաքի) եւ կը մերժէր ազգութիւնը: Այդ եռուն արհեստանոցի մէջ, ուր կը կերպարանուէին զուարթ, ազմկայօյլ երիտասարդութեան մտքերն ու զգացումները, զատուեցաւ ուսանողներու փոքրիկ խումբ մը: Անոնք լուռ էին եւ մտածկոտ: Անոնց աչքերը յառած էին դէպի հեռու հայրենիքը: Անոնց սիրտը կը ցաւէր ու կը բարախէր հարազատ ժողովրդի համար: Անոնց ուղեղը յար եւ միշտ միջոցներ կը հնարէր՝ ազատելու այդ ժողովուրդը

թիւրքական բարբարոսութենէն: Մօտեցան անոնք Կոստայօլիտ երիտասարդին, արթնցուցին անոր մէջ հայկական ոգին եւ վառեցին անոր մէջ աստուածային կայծը:

«Այդ կայծը — կը շարունակէ Յակոբ Զաւրեան — բոցավառուելով հրդեհեց անոր ամբողջ էութիւնը, ստիպեց ձգել ամէն բան, ընտանիք, կռիւն, երջանկութիւն, արծարծեց անոր մէջ սէր — սէր դէպի մարդը ընդհանրապէս եւ սէր դէպի հարազատ ցեղը — ամենադժբախտ բեկորը բազմաշարժար մարդկութեան: Անսահման, ջինջ, գրեթէ մայրական սէր մը դէպի հայ ժողովուրդը... Ահա տիրական զգացում մը, որ կը լեցնէր այդ սքանչելի երիտասարդներու ողջ էութիւնը, հեռու պահելով զանոնք այլանդակ նախապաշարումներէն, եւ դնելով առողջ ու ամուր խարխիւները հայկական վերածնութեան, առողջ ու անսասան հիմքերը, որոնց վրայ պիտի բարձրանար յետագային Հ. Յ. Դաշնակցութեան փառաւոր շէնքը:

«Եւ այդ համեստ, հեղ, ամօթխած երիտասարդները իրենց յամառ, սիստեմատիկ աշխատանքով դուրս բերին հայ ցեղը ստրկութեան անդունդներէն ու պատաւոր տեղ տուին անոր՝ առաջաւոր Ասիոյ ժողովուրդներու շարքին»):

Կոստայօլիտներ շատ կային Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ ուսանողներու մէջ: Կոստայօլիտները, աշխարհաքաղաքիները յատուկ շրջան մը կազմակերպած էին եւ ռուս ընկերաբաններու — գլխաւորապէս Լաւրովի — գրուածքներէն ներշնչւած կը քարոզէին նորեկներուն, որ ազգութիւնն ու ազգային դատը աւելորդ նախապաշարումներ են,

նոյնիսկ յետադէմ երեւոյթներ, եւ որ հարկ է նշել իրութիւնը ընդհանուր մարդկութեան դատին, հարկ է միայն քարոզել համերաշխութիւն ազգերու միջեւ — ուստի, լեհի, վրացու, հայի, թուրքի եւայլն — եւ ժողովուրդները առանց այլ եւ այլի կը հասկնան համերաշխութեան վսեմ գաղափարը եւ ամէնքն ալ կ'երջանկանան... առանց պայքարի ու արիւնի...

Քրիստափորն եւս — ինչպէս դրած եմ իր կենսագրութիւն մէջ*) Մոսկուայի իր ուսանողութեան օրերուն որդեգրեր էր այդ պարապ ու սին կոսմոպոլիտիզմը: Վարակուեր էր ժամանակին նաեւ Գրիգոր Արծրունին, երբ ուսանող էր Ռուսաստանում... Կոսմոպոլիտ մըն էր Արծրունին, անտարբեր դէպի հայ լեզուն, պատմութիւնն ու գրականութիւնը (60-ական թուականներու սկիզբներուն): 1865-ին էր, որ սկսեց ուսումնասիրել այդ լեզուն ու պատմութիւնը եւ կամաց կամաց նուիրուեցաւ բացառապէս հայութեան:

Աւելի մեծ չափով կոսմոպոլիտ էր Զաւարեան: Հակառակ Մոսկուայի հայրենասէր շրջանի ներշնչումներուն, ան վերադարձաւ հայրենիք՝ նախապաշարուած եւ մոլորուած:

Մեր ողբացեալ Իշխանը (Յովսէփ Արղութեան) կը պատմէ, որ Սիմօն սկիզբները բոլորովին անտարբեր էր դէպի ազգային արժէքները, դէպի հայկական դատը, դէպի հայկական պրօպագանտը: Յովսէփի ըսելով, Սիմօն նոյնիսկ հակառակ էր բռնութեան դէմ պայքարի գաղափարին եւ կ'ընդունէր մէկ զէնք միայն՝ համերաշխութեան քարոզ ազգերու միջեւ:

— «Ինչո՞ւ կուի, ինչո՞ւ արիւն, ես դէմ եմ ա-

մէն տեսակ բռնութեան, պէտք է մտնել հայի խորճիթը, քրդի վրանը, տաճիկ դիւղացու բնակարանը եւ քարոզել, ամէնքին ազգերի համերաշխ գործակցութեան գաղափարը»...

Այս արդէն իշխ. Տօլստոյի ազդեցութիւնն էր:

*) Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր:

II

ԲԵԿՈՒՄ

1889-ին կ'աւարտէ Պետրոսեան ճեմարանը եւ կը վերադառնայ հայրենիք:

Նոր միջավայր, նոր շրջան, նոր ազդեցութիւններ: Կօսմօպօլիտիզմը արագ-արագ կը շողիւնայ եւ առողջ հայրենասիրութիւնը կը բռնէ անոր տեղը: Հայոց աշխարհը կ'ալեկոծուէր: Սահմանի միւս կողմէն կուգային արդէն ոչ միայն թալանի ու սպանութեան հաւաքներ, այլ եւ կռուի, ըմբոստացումի արձագանքներ: 1889-ին տեղի կ'ունենար, վաճառ մօտերը, վարդան Գօլօշեանի, վանեցի Ագրիպասեանի եւ Կարապետ Գուլաքսըզեանի զինուած կռիւը թիւրք ոստիկանութեան հետ, որու մէջ նահատակուեցան առաջին երկուքը: Քանի մը ամիս յետոյ՝ Մուսա պէյի ցնցող ոճիրները Մշտյ դաշտում: Եւրոպայի մէջ՝ հայկ. ազատ տպարանի հաստատումը Փորթուգալեանի ձեռքով եւ «Արմէնիա»ի հրատարակումը՝ դեռ 1885-էն ի վեր: Ապա «Հըն-չակ»ի ու Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադրութիւնը: Վերջապէս՝ 1890-ի դարնան՝ էրզրումի ապստամբութիւնը, քիչ յետոյ՝ Գում Գափուի ցոյցը: Ահա եւ գաղտնի ընկերութիւններ թիֆլիսի մէջ...

Հայ Մոսկուացի երիտասարդներու «աշխարհաքաղաքացիական» բանդագուշանքները օդը կը ցնդին սապնի փշտիկներու պէս: Անոնք այժմ թիֆ-

լիսի մէջ եւս կը կաղմակերպեն դաղտնի ակումբներ ու դասախօսութիւններ, բայց կը բարբառեն բոլորովին այլ նիւթերու շուրջ: Խօսք կուտանք Վալերիան Լուկիւիչիւն, որ այն օրերու գործիչներէն է, Քրիստափորի մտերիմներէն, որ յետագային դարձաւ ռուս ամենամեծ կուսակցութեան (Սօց. Զեղ.) Կենտրոնական Կոմիտէի անդամ եւ կ'աշխատակցէր «Դրօշակ»ին ԱՐԱՐԱՏՍԿԻ կեղծանունով: Վալէրիան Լուկիւիչիւ հետեւեալը կը գրէր Զաւարեանի մահուան առթիւ «Դրօշակ»ի մէջ (1913 թ. No. 11-12):

«24 տարի առաջ ... թիֆլիսի... տան մէջ հաւաքուէր էին մօտ 15 երիտասարդներ: Բոլորը՝ խանդավառուած մէկ գաղափարով, միեւնոյն յափշտակող երազով — տեսնել հարազատ ժողովուրդը ազատագրուած թիւրքական լծից: Կէս զիշերից անց էր, բայց դեռ շարունակուած էին տաք վիճաբանութիւններն ու ողբերգուած ճառերը փոքրիկ, խեղդուկ սենեակի մէջ: Նորէն ու նորէն կրկնուած էին նրանք: Մեծ, անհրաժեշտ, ծարակշիռ գործը միապահով չի ծնուած: Շուտով, սակայն, նա ծնունդ առաւ... Եւ հիմնադիրների շարքումն էր մեր խորապէս համակրելի ընկերը, Սիմօն Զաւարեան»...

Մեր նահատակ ու նոյնպէս հինաւուրց ընկերներէն Գ. Խաթակ, որ 1889-ին Քրիստափորի հետ պաշտօնավարել է Ագուլիսի դպրոցին մէջ, այսպէս կը պատմէ դէպքերը.

«Քրիստափորը 1889-ի սեպտեմբերին դաջած էր Ագուլիս, հայ դպրոցներու աւագ ուսուցիչ: Իսկ Սիմօնը, նոր աւարտած 90-ի դարնանը եկած էր թիֆլիս... Երկուքն ալ կօսպօպօլիտ էին, աւելի ռուսական շարժումով տարուած ու ողբերգուած, քան հայկականով: Սակայն, սիրտերը լաւ էին, հո-

գինները մաքուր, իսկ բնութեան, եւ հազարամեայ հայ ազգային ժառանգութեան ձայնը շատ աւելի հզօր էր, քան ստացականը... Երբ Սիմոնը Մոսկուայէն, Քրիստափորը Ադուլիսէն հասան Թիֆլիս, արդէն հոն երկու որոշ խմբակցութիւններ կային. մէկը Կուկունեանի խումբն էր իր մարտիկներով եւ օժանդակ ընկերներով. իսկ միւսը՝ նոր ուրուագծուող Հ. Յ. Դաշնակցութեան սաղմը, անոր կազմակերպուող փոքրիկ խմբակը, բաղկացած մէկ-երկու հայ ուսուցիչներէ եւ քանի մը այլ կրթուած անձերէ...

«Ազգային այս եռանդուն շարժման ջերմ ճառագայթներուն տակ իսկոյն հալեցաւ Սիմոնի ու Քրիստափորի կօսմօպօլիտիզմը: Իբրեւ յեղափոխական համոզումներու եւ նկարագրի տէր անձեր, անոնք իսկոյն մտան այդ շարժման մէջ. մտաւ նախ Քրիստափորը եւ քիչ մը վերջն ալ Սիմոնը»...*)

Եւ կը սկսի անձնուէր գործիչին կառիւրը: «Դաշնակցութիւնը» կողմակերպուելէն յետոյ, 1890-ի վերջերուն Զաւարեան Յովսէփ Արղութեանի հետ կը մեկնի Տրապիզոն ուսուցչական պաշտօնով: Նպատակն էր՝ մօտիկէն դիտել Թիւրքիան, ուսումնասիրել տիրող ռէժիմն ու ժողովրդի վիճակը:

Շուտով, սակայն կառավարութիւնը հոտ առաւ... Խուզարկութիւն մը կատարուեցաւ նորեկ վարժապետներուն քով եւ երկուքն ալ բանտ նետուեցան:

Խուզարկութեան ատեն Սիմոնի մօտ կը գտնուի ի միջի ալլոց Թուղթ մը, որու վրայ գրուած էր Ժանօթ երգը Ռաֆֆիի «Կայծեր»էն, որ ութսունա-

կան Թուականներուն մեր սիրած ու ամենէն տարածուած երգերէն էր.

Ահա ծագեց կարմիր արեւ
Տաֆ եւ պայծառ է օրը
Դէ՛հ, քաշեցէ՛ք սիրուն եզմեր
Առաջ տարէ՛ք արօրը...

Եւ ահա հարցաքննութեան ատեն Թիւրք դատարը առաջ կը բերէ այդ, իբրեւ յեղափոխական երգ մը.

— Բայց սա պարզ շինականի երգ մըն է, կ'ըսէ Սիմոն:

— Այո՛, կը պատասխանէ Թիւրքը, դուք, ի հարկէ ոչինչ չէք գտներ հոգ, իսկ մենք անոր համար նշանակուած ենք ընդհանուր քննիչ, որ ամէն բան քննեց ու գիտնանք: Ըսէ՛ք, խնդրեմ, այդ ի՛նչ արեւ է, ան ալ կարմիր, որ կը տաքցնէ ու կը պայծառացնէ օրը... Սա պարզ յեղափոխութիւն քարոզել է... Եւ այդ եզմերը, որ առաջ կը տանին արօր, ջան-ֆրիդային են... Երգն ուղղուած է մեր վեհափառ սուլթանին դէմ»:

Դատավարութեան միջոցին Զաւարեան կ'արտասանէ իր պաշտպանողական ճառը անհատի ազատութեան եւ ազգերու համերաշխութեան մասին, օրինակներ բերելով պատմութենէն ու բնութենէն:

Կը դատապարտուի չորս տարուան բերդարգելութեան: Սակայն ուսուց դեսպանի պահանջին վրայ՝ կը յանձնուի կովկասեան իշխանութեանը:

Քիչ յետոյ կը տեսնանք Սիմոնը աքսորի մէջ, հարաւային Ռուսաստանում իր մեծ դադափարական զինակցին հետ — Քրիստափոր Միքայէլեանի, որու հետ բախտը կապել էր զինքը մինչեւ մահ:

*) «Ազատամարտ» 1913 թ. 18|31 հոկտեմբեր:

III

ԿԵՆՏՐՈՆԻՆ ՄԷՋ

Մէկ տարիի չափ աքսորականի կեանք ապրեցան Քիչնեւի մէջ: Բայց հոգ ալ, ոստիկանական հսկողութեան տակ անդամ, երկու երիտասարդները չկորսնցուցին իրենց ժամանակը: Միջոցներ կը խորհէին «Դրօշակ»ն ու իր տպարանը փոխադրելու ազատ Եւրոպա, քանի որ երկրի մէջ առաջին թիւը հրատարակելէ յետոյ, Դաշնակցութեան օրգանը զարնուեր էր ոստիկանութեան արգելքներուն: Քրիստապիոր կը յաջողի նոյնիսկ այդ նպատակով դադարի մտնել Ռումանիա*), կը տեսնուի տեղական ազդեցիկ հայերու հետ, կ'ուսումնասիրէ գետինը, ժողովարարութեան կը ձեռնարկէ եւայլն: Ի վերջոյ «Դրօշակ»ի տառերը հոն բերուեցան, բայց որովհետեւ հրատարակութեան համար Ռումանիոյ մէջ պայմանները շատ ալ նպաստաւոր չէին, գործը

*) Եւր 1897-ին պրօպագանդի գործով Գալացիի, տեղւոյն նշանաւոր Զուլտի գործավարը, Միքայէլ Լազարեւիչ — եւրոպական կրթութեամբ, օտարախօս ու հայրենասէր հայ մը — յուզմունքով կը պատմէր իր հանդիպումը հայոց ազատութեան երիտասարդ առաջնալին հետ եւ կ'ըսէր, որ այն օրերուն մեծ խանդավառութիւն կար ռումանահայերու մէջ, որոնք սիրով կը բերէին իրենց նուէրները սուրբ գործին:

փոխադրուեցաւ Ռոստոմի ձեռքով Ժընեւ (1892 թ.):

Իսկ մեր երկու տարագիրները Բեսարաբիոյ իրենց աքսորավայրէն վերադարձան Թիֆլիս, այն ժամանակուայ հայ ազգային գործունէութեան ամենաեռուն կենտրոնը:

Ոստիկանական հսկողութիւնը երկու խոշորագոյն գործիչներու վրայ — Քրիստապիորի եւ Սիմոնի — բնականաբար կը շարունակուէր: Մէկ քանի անգամ — ինչսունական թուականներուն — Սիմոնը ձերբակալուեցաւ: Որքան ալ զգոյշ լինէին մեր ընկերները, չէին կարող այնուամենայնիւ ամէն բան ծածկել ցարական ժանդարմներու սուր տեսողութենէն: Դաշնակցութեան ժողովները տեղի կ'ունենային զանազան վայրերու եւ տներու մէջ, ամենայն շրջահայեցութեամբ. բայց եւ այնպէս ոստիկանութիւնը յաճախ դիտէր ժողովներու տեղն ու ատենը եւ ստէպ վիճաբանութիւններու ընթացքին ժանդարմները կը յայտնուէին տան պատերու տակ կամ թէ ուղղակի ներս կը խուժէին: Անվերջ էին խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները: Սիմոն ճանչցուած էր ոստիկանութենէն, որպէս ամենէն վտանգաւոր յեղափոխականներէն մէկը: Ամենէն շատ ան աչքի կը զարնէր: Յաճախ կը ձերբակալուէր եւ քանի մը օր կամ քանի մը շաբաթ պահուելէ յետոյ, ազատ կ'արձակուէր: Պատրաստ, միօրինակ պատասխան մըն էր, որ կուտար միշտ ռուս ժանդարմական քննիչին:

Օր մը կովկասեան հանքային ջրերու մէջ շրջագայելիս (1898-ի ամառը) զուարճանալով կը պատմէր ինձ այդ միօրինակ հարցաքննութիւններու եւ պատասխաններու կատակերգութիւնը:

— Պարոն դատաւոր, կ'ըսէր Սիմոն, ես չեմ

5006-987

Թագոցներ, որ այո՛, խորապէս կը հետաքրքրուիմ թիւրքահայերու վիճակով եւ կը ձգտիմ ամէն կերպ օգնութեան գալու նրանց, լինի դրամով, ժողովարարութիւններով, լինի նոյնիսկ գէնքով: Ռուսաստանն ինքը պաշտօնապէս իր վրայ առեր է արեւելեան քրիստոնեաներու հովանաւորութիւնը ընդդէմ թիւրք ու քիւրդ բռնակալներու: Միթէ՞ ինձի պիտի արգիլուի օգնելու նոյն քրիստոնեաներուն, որոնք իմ արիւնհակից եղբայրներն են»...

Յարի կառավարութիւնը իր երկդիմի խաղը կը խաղար: Մէկ կողմէն ան կը վախճար Դաշնակցութեան անումէն, որ կրնար ըմբոստացումի յորձանքը նետել իր հպատակ կովկասահայութիւնը: Միւս կողմէն՝ յեղափոխական ոյժերը պէտք էին անոր, որպէսզի թիւրքաց Հայաստանի մէջ արծարծուէր միշտ դժգոհութիւնն ու կռիւը, տիրէր միշտ անիշխանութիւնն ու քաոսը, որոնք լաւագոյն պատրուակներն էին ռուսական միջամտութիւններու եւ թերեւս գրաւումներու համար...

Ռուսական գրաւումի պատահականութիւնը չէր կարող, ի հարկէ, միանգամայն վրիպիլ Դաշնակցական գործիչներու ուշադրութենէն: Անոնք գիտէին, որ հայոց հարցը չպիտի լուծուէր առանց Ռուսաստանի: Եւ անոնց աչքին ռուսական գրաւումը — հեռու ցանկալի վախճանը լինելէ — լուծում մըն էր՝ գէթ ցեղի ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովելու տեսակէտէ: Այդ հաւատը 1895-96-ի դէպքերէն յետոյ, բնականաբար, թուլացաւ առանց սակայն, չքանալու:

Այսպէս թէ այնպէս, ցարիզմը հալածելով հանդերձ Դաշնակցութիւնը, կը հանդուրժէր զայն, քանի դեռ հայ յեղափոխականները կը սահմանափակէին իրենց գործունէութիւնը թիւրքաց Հայաս-

տանով: Յեղափոխական գործիչները կը ձերբակալուէին, կը բանտարկուէին ու նոյնիսկ հարիւրներով կ'աքսորուէին դէպի հիւսիս — ինչպէս 1896 թուականին — բայց Դաշնակցութիւնը, այնուամենայնիւ, իր գործը շարունակելու համար ունէր որոշ հնարաւորութիւններ, Անդրկովկասում աւելի լայն հնարաւորութիւններ, քան թիւրքիայում:

Թիւրքահայ դատը հալածական էր կովկասի մէջ, բայց խմբերը պարբերաբար կ'անցնէին սահմանագիծեր եւ իմ աչքերու առջեւ 1895-ի աշնանը, Սերոբի, Հրայրի, Աշոտ-Թաթուլի մարտական խումբերը — հարիւրաւոր ֆեդայիներ — ազատ կ'երթեւեկէին Կարսի մէջ ռուս ժանդարմներու «հսկողութեան» տակ եւ նոյն «հսկողութեան» տակ, դիչերատեն, իրարու ետեւէ լիակատար սպառազինութեամբ անցան սահմանը*):

Հնչակեաններու (Բաբ Ալիի) ցոյցէն յետոյ մթնոլորտը ելեքտրականացեր էր, կը սպասուէր կոտորած գաւառներու մէջ եւ Դաշնակցութիւնը դժուարին ճիգեր կ'ընէր՝ ըստ կարելոյն շատ զէնք եւ շատ զինավարժ ոյժեր թափելու երկիրը:

*) Ինձի հետ միաժամանակ, այդ անմոռանալի օրերուն, հիւր մըն էր Կարսի մէջ, Ֆեդայիներու ժամադրավայրում, ընկ. Սաթենիկ Արդութեանը, մեր ողբաց. Իշխանի այրին: Ինքը Իշխանը, Վանէն նոր եկած, վերադարձաւ այդ օրերը Պարսկաստանի դժով, զինակիր խմբերու հետ, վերադարձաւ 2-3 ամսուայ բուռն քարոզութիւն ընելէ յետոյ, մասնաւորապէս Ղարաբաղում: Նոյն այդ օրերուն Ռոստոմն ալ արդէն հաստատուած էր Կարնոյ մէջ:

*
* *

Նորածին կուսակցութիւնը կենտրոնական ձեւ մ'ունէր։ Այդպէս եղած են յեղափոխական կուսակցութիւնները բոլոր երկիրներու, մասնաւորապէս բալկանեան ազատագրուող ազգերու մէջ։ Հայկական իրականութիւնը, սակայն, այլ բան կը թելադրէր։ Ազգը՝ ցիր ու ցան ամբողջ Արեւելքի մէջ — Թիւրքիա, Ռուսիա, Պարսկաստան եւ հեռաւոր գաղութներում ... Տարածութիւնն ինքնին հսկայական արգելք մըն էր կեդրոնացած ղեկավարութեան ու միօրինակ գործունէութեան դէմ։ Ատոր աւելցուցէք մտայնութիւններու եւ բարքերու տարբերութիւնները հայութեան տարբեր հատուածներու մէջ։ Դարերով բաժնուած ու իրարմէ խորթացած՝ այդ հատուածները առաջին անգամը կը կոչուէին ընդհանուր, համազգային գործի մը համար... Առաջին անգամը կը վերանային թիւրքահայը, ռուսահայը, պարսկահայը իրարմէ՝ զատուող անջրպետները. յեղափոխական կազմակերպութեան ծոցում այլալեզու եւ այլաբարոյ եղբայրները քով քովի կուգային, զիրար կը ճանչնային, զիրար կը սիրէին եւ թեւ թեւ միեւնոյն սրբազան ուխտի շուրջը, կ'իրագործէին Պէշիկթաշեանի սրտառուչ խօսքը։—

— Եղբայր եմք մեմք, որ մրրկաւ էիմք գաւառում...

Եւ Նարայէյի հուժկու քարոզը, որ արդէն ութսունական թուականներուն որոտընդոստ բամբերով կ'երգուէր կովկասահայ գաղափարական երիտասարդութեան հանդէսներու եւ խնջոյքներու մէջ.

— Հա՛յ ապրիմք, եղբարք,
... Հա՛յ մեռնիմք...

Կենտրոնական սխառմը շուտ չքացաւ Դաշնակցութեան գերդաստանէն։ Անոր տեղ մտաւ ապակենտրոնացումը։ Սխառմ մը, որ, անշուշտ իր որոշ անպատեհութիւններն ունէր, որ երբեմն կը քաջալերէր տեղական մարմիններու եւ անհատներու ինքնազուլիս, քմահաճ, անիշխանական արարքները, բայց որ, անտարակոյս, միակ ձեւն էր, որ կը պատշաճէր հայկական իրականութեան։

Եւ Զաւարեան առաջին իսկ օրերէն ապակենտրոնացման գաղափարի ջերմ պաշտպանն եղաւ, ջերմ, համոզուած ախոյեանը տեղական ինքնավարութեան՝ ոչ միայն յեղափոխական շարժման մէջ, այլ եւ քաղաքական, հանրային կեանքում։ Եւ յետագային գրքոյկ մը հրատարակեց, «Ապակենտրոնացում» խորագրով։

Պէտք է ամենալայն իրաւունքներ տալ տեղական կոմիտէներուն, կ'ըսէր նա. այդպէս միայն կազմակերպութիւնը կրնայ աճիլ ու բարգաւաճիլ. այլապէս, ան պիտի ենթարկուի Հնչակեանութեան ճակատագրին։ Անհնարին է, որ կենտրոնական մարմին մը, բացարձակ լիազօրութիւններով օժտուած, Թիֆլիսէն, Պոլսէն, Ժընեւէն կամ Լոնտոնէն հրահանգներ արձակէ հայութեան բոլոր վայրերու տեղական գործունէութեան համար։ Թո՛ղ կուսակցութեան Ընդհանուր Ժողովը մշակէ ընդհանուր սկզբունքներն ու տաքտիկը, բայց Թո՛ղ իւրաքանչիւր վայրի ընտրեալ մարմինը ինքը վարէ իր տեղական գործերը ... ղեկավարուելով նոյն ընդհանուր սկզբունքներէն։

Իրականին մէջ կար, անշուշտ յայտնի կենտ-

րոնացում մը, այս կամ այն խոշոր ձեռնարկը ունէ տեղում կը կատարուէր առհասարակ կենտրոնական դէմքերու գիտութեամբ ու հաւանութեամբ... Եւ այդ կը լինէր ոչ բռնադատեալ, այլ ինքնայորդոր ու ընկերական ձեւով, վասնզի մեծ էր այդ կեդրոնական դէմքերու հմայքը եւ ոչմի կոմիտէ, երկրի ոչ մի վայրում չէր ուզեր ձեռնարկել ունէ խոշոր, պատասխանատու դործ, առանց Քրիստափորի, Զաւարեանի եւ այլ հեղինակաւոր առաջնորդներու հաւանութեան:

1892 թուականէն ի վեր — երբ տեղի ունեցաւ Դաշնակցութեան անդրանիկ Ընդհանուր Ժողովը Պետօի մասնակցութեամբ եւ ուր վերջնականապէս ընդունուեցաւ ապակենտրոնացման դրութիւնը*) — Սիմոն Զաւարեան կը դառնայ կուսակցութեան այդ տիրական դէմքերէն մին եւ անոր կեանքը այնպէս սերտօրէն կը հիւսուի Դաշնակցութեան կեանքին հետ, որ անոր կենսագրութիւնը կազմել՝ ըսել է Դաշնակցութեան պատմութիւնը գրել մինչեւ 1914-ը:

Այդպիսի մէկ դործ սակայն, կը կարօտի տարբեր ժամանակի ու միջավայրի: Զաւարեանի եւ իր նմաններու — յեղափոխական քարոզիչներու եւ ռազմիկներու ընդարձակ կենսագրութիւնը պիտի գրէ ապագայ պատմագիրը, հաւաքելով բոլոր նամակներն ու յուշերը, ուսումնասիրելով տպուած

*) Ստոյգ է — ինչպէս կը գրէր Աբր. Գիւլիսան-դանեան «Հայրենիք» հանդէսի մէջ — որ հանդուցեալ Յոնան Դաւթեանն ալ, իբրեւ Ժընեւի ուսանող եւ զուիցերիական ապակենտրոն կարգերու սիրահար, ջերմապէս պաշտպանել է այդ դրութիւնը 1892-ի Ընդհ. Ժողովին:

ու անտիպ աշխատութիւնները:

Մեր այս ձեռնարկը համեստ բան մըն է: Ան կ'ուզէ գէթ թռուցիկ դժերով ծանօթացնել նոր սերունդը հայկական շարժման առաջամարտիկ քարոզիչն հետ, կ'ուզէ ցոյց տալ, թէ որպիսի բերեղանման տիպարներ է արտադրեր հայ ժողովուրդը իր ազատագրական խոյանքներու ընթացքին, կ'ուզէ ցոյց տալ, որ այդպիսի բարոյական եւ իմացական զանձերու տէր ժողովուրդ մը չի կարող կորչիլ... Կ'ուզէ ցոյց տալ այդ բոլորը հայ աճեցող սերունդին եւ բաղձալ, որ ան իւրացնէ գէթ մասնիկ մը իր մեծ նախորդներու բարոյական առաքինութիւններէն, ներշնչուի նոյն իդէալներով, առաջ տանէ նոյն դրօշը հայ ցեղի ազատագրութեան:

Ահա շարժման ու կազմակերպման սկիզբն է. Քրիստափոր, Սիմոն եւ ընկերները դործի վրայ են, դրամական նուէրներն ալ կը հօսին հայրենասէր շրջաններէ դէպի Դաշնակցութեան զանձարանը... եւ հայկական չարախօսութիւնը կը սկսի արդէն անկիւններէն քարեր նետել յեղափոխական պարագլուխներուն... «Անոնք կ'իւրացնեն Ս. դործի համար հանգանակուած գումարները»...

Գաղտնաւոր կուգար «Մշակ» թերթի խմբագրութեան (Արծրունին մեռած էր արդէն): Ձայնը կը հասնի Զաւարեանի ականջին: «Աշխարհիկ սուրբը» կ'եռայ կատաղութենէն եւ առանց երկար ու բարակ մտածելու, կ'առնէ ատրճանակը ու կ'երթայ վերոյիշեալ թերթի խմբագրատունը, կ'արձանանայ մաքսատանող ու շանթահարուած խմբագրին առջեւ*):

*) Յովհ. Տէր Մարկոսեան, որ Արծրունու մահէն յետոյ երկար տարիներ «Մշակ»ի տնօրէն էր:

— «Յե՛տ վերցուցէ՛ք ձեր մեղադրանքը, ապա թէ ոչ»...

Դաշնակցութեան առաջնորդը ոչ միայն կուսակցութեան դրամներ իւրացնող չէր, այլ եւ յար եւ միշտ ինքը շարքերուն կը քարոզէր ծայրայեղ խնայողութիւնն այդ դրամներու նկատմամբ: Եւ իր անձնական ընթացքով օրինակ կուտար ընկերներուն: «Խնայողութիւն, խնայողութիւն» — այնքան կը քարոզէր Զաւարեանը ամէն տեղ, բոլոր ժողովներու, որ ընկերներէն ոմանք մանիակ (maniaque) կ'անուանէին զինքը: Խնայողութիւնը կուսակցական դրամներու վերաբերմամբ՝ անոր աչքին հոմանիշ էր շիտակութեան ու ազնուութեան, հոմանիշ էր մաքուր գաղափարականութեան:

Երբ 1903-ին Կիլիկիա գնաց եւ տեսաւ տեղւոյն ընկերներու շուայլ, անձնական անարդարանալի ծախքերը կուսակցական գանձարանէն, — վայրկեան մը, ապրած կսկիծէն, իսպառ կորսնցուց հոգեկան հաւասարակշիռը եւ ծառացաւ զեղծանող ընկերներու դէմ, որպէս Բուօնարօտտի խարաղանող Յիսուսը՝

— Դո՛ւրս Դաշնակցութեան սուրբ տաճարէն... դուք յեղափոխական չէք, այլ գող ու աւազակներ...

Լուծեց անարժան մարմինը, դատի կոչեց զեղծարարները կուսակցութեան գերագոյն ատեանի առջեւ եւ անոնք դուրս վտարուեցան կազմակերպութենէն եւ Սիմոն վերստացաւ հոգեկան անդորրութիւնը:

Խնայողութեան քարոզիչը երբեմն կը մեղանչէր աններելի ծայրայեղութիւններով: Դժբախտ Յոնան Դաւթեանը (Սիմոնի պէս աշխարհիկ սուրբ մըն ալ ան էր), լինելով գանձապետ Արեւմտեան

Բիւրոյի մէջ (Ժընեւ), կարիքէն ստիպուած՝ որոշեւ էր խմբագիր ընկերներու ամսականը աւելցնել 25 ֆրանկով: (150 կը ստանայինք իւրաքանչիւրս, Յոնան բարձրացուցեր էր 175-ի):

Սիմոն չէր կարող հանդուրժել այդ եւ կուսակցական համագումարին առաջնակարգ խնդիրները ծեծելու ատեն չէր մոռնար երբեք այդ փոքրիկ — իրեն համար խոշոր — ցաւը եւ մէկ ժողովի մէջ ա՛յնքան քաջքնեց 25 ֆրանկի խնդիրը, որ Յոնան արտասուեցաւ:

Ինքը սակաւապետ էր, ժուժկալ եւ չափազանց խղճամիտ հանրային դրամներու գործածութեան մէջ:

Խաթակ հետեւեալը կը պատմէ.

«1890-ի ամառը Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն մին (այժմ արդէն հեռացած) գնաց Կարս համոզելու Կուկունեանը, որ յետագէ իր խումբի երթը: Գնաց եւ եկաւ քառաձի կռքով, շուրջ 100 ռուբլի ծախք ներկայացուց — ճանապարհ, հիւրանոց, ուտելիք եւ այլն: Նոյն խնդրի համար պէտք եղաւ, որ Սիմոն երթայ սեպտեմբերի սկիզբը: Գրեց, 15 օր ապրեցաւ, վերադարձաւ Թիֆլիս եւ ներկայացուց միայն ... 17 ռուբլի ծախք մը:

«Այս գիծը մնաց անոր մէջ մինչեւ իր մահուան վայրկեանը:

Տարիքի հետ միասին փոխանակ մեղմանալու, ան աւելի կը սաստկանար... Մահէն ուղիղ 9 օր առաջ հիւր էր եկած Սամաթիա եւ ուրախութեամբ կը յայտնէր կնոջ, թէ՛ «չորս ոսկի ամսական ունիմ, ապրուստս լիովին ապահոված եմ»...*)

«Իր այս Դիոգինեսեան յատկութեան վրայ

*) Ուսուցիչ էր Եսայեան վարժարանին մէջ:

խարսխած՝ ան կատաղօրէն կը ճաղկէր մեծապահանջ եւ շուայլ ընկերները ... Շուայլ էր անոր համար ամէն մէկուս ընկեր, որ 8-10 ոսկիէն աւելի կը ծախսէր»:

Ուրիշ «մեխ» մը ունէր մեր սիրելի հանգուցեայլը, ուրիշ արմատացած, բուռն ատելութիւն դէպի մի արատ, որ նմանապէս խիստ տարածուած է հայ մտաւորական շարքերու մէջ.

— Աքոռամուլութիւն:

Տեսակ մը ֆիզիքական զգուանք կը զգար դէպի բոլոր անոնք, որ կը մտնեն կուսակցութեան մէջ լոկ փայլելու, առաջնակարգ դիրքեր վաստկելու, աժան ժողովրդականութիւն շահելու, կառիէր «ըստեղծելու» փափաքով:

Ֆիզիքական դարշանք՝ դէպի բոլոր փառասէրները, ցուցամօնները, աթոռամօնները:

Վերջին երկու բառը խիստ յաճախ կը հոլովէր նա, խօսելով որոշ ընկերներու մասին, զոր մինչեւ մահ հալածեց եւ ընդհանրապէս հայ մտաւորականութեան մասին:

Ինքը խոնարհութեան եւ առաքելական համեստութեան կատարելատիպ մըն էր եւ կ'ատէր կառիէրիստները մինչեւ հոգու խորքը: Ինքը մարդկային բարձրագոյն առաքինութիւններու անձնաւորումն էր եւ կ'ուզէր, առանց յաւակնոտութեան, դաստիարակել իր կուսակցական շարքերը, պատուաստել անոնց նոյն բարձր յատկութիւնները — համեստութիւն, չիտակութիւն, անաղարտ հայրենասիրութիւն եւ անշահախնդիր նուիրումութիւն — առանց որոնց յեղափոխութեան սուրբ գործը չէր կարող քալել, դադափարական կազմակերպութիւնը չէր կարող ապրիլ:

Եթէ գրիչ ունենար եւ եթէ յեղափոխական-դաւադրական գործունէութիւնը չկլկէր իր թանկագին ժամանակը, նա պիտի լինէր գերազանց հրապարակագիր-դաստիարակիչ մը, շնորհիւ նախ եւ առաջ իր բարոյական անհասանելի բարձրութեան:

Ըսինք—անշահախնդիր նուիրումութիւն: Այդ բառն եւս շատ յաճախ կը լսէիք Սիմօնի բերնէն: Երբ կը հարցնէիք իր կարծիքը այս կամ այն նոր ընկերոջ մասին, եթէ այդ կարծիքը դրական էր, նա սովորաբար կը պատասխանէր.

— «Նուիրում է»:

Ձէր բսեր «անձնուէր»: Բառը շատ էր ծեծուեր եւ դարձեր էր շարլօնական:

«Նուիրում է...» Սիմօնի բարբառով դա լաւագոյն վկայագիրն էր եւ մեծագոյն ներբողը մէկ ընկերոջ հասցէին: «Նուիրում է» — կը նշանակէր ե՛ւ անձնուէր ու հաւատարիմ ե՛ւ մաքուր հայրենասէր ե՛ւ ազնիւ ու անկաշառ նկարագիր:

«Նուիրում էր» չէր կարող լինել ոչ փառամոլ ու գոռոզ, ոչ ցուցամոլ ու աթոռամոլ:

«Նուիրում էր» նախ եւ առաջ կազմակերպութեան տոկուն, չարքաշ աշխատաւորն է, դժուարին ճիգերու եւ մեծ զոհաբերութիւններու աշխատաւորը, որ կը հրաժարի կեանքի բռնակալ հրապոյրներէն եւ լիովին կ'անձնատրուի իր բազմատանջ ժողովրդի դատին... Հաշուեցէ՛ք այն հազարաւոր կտրիճները, որոնք կուռեցան Դաշնակցութեան դրօշին տակ եւ մեռան «ժողովուրդ» ու «ազատութիւն» մըմնջալով... Քանի՞սն են, որ բացառութիւն կը կազմեն դաւարեանական այդ որակումէն... Ամէնքն ալ անոր իդէալիստական շունչով են տոգորուած, ամէնքն ալ «նուիրումներ» են...

Ա՛հ, երբ կ'ուզէք լուծել հայ հաւաքական կեանք-

քի ուշադրաւ առեղծուածներէն մէկը, երբ կը հետաքրքրուիք իմանալ, թէ ինչպէ՞ս, ի՞նչ հրաշքով մեր ցաք ու ցրիւ, դարերով անմիաբան ու պառակտուած, անհատապաշտ եւ դաւամով ցեղի մէջ ստեղծուեցաւ եւ շուրջ 36 տարի կանգուն մնաց փոթորկի մէջ հայ առաջին քաղաքական ու ժողովրդական կազմակերպութիւնը — որ իր անխուսափելի սայթաքումներուն հետ ըրաւ նաեւ մեծ գործեր, յեղաշրջեց ցեղի մտայնութիւնն ու բարքերը — երբ կ'ուզէք հասկնալ այդ հրաշք-երեւոյթին գաղտնիքը, յիշեցէք ղեկավարները, յիշեցէք, որ կազմակերպութեան գլուխ էին կանգնած բոլոր մը Զաւարեաններ...

*
* *

Առաջին անգամը զինքը տեսայ 1895-ի ամառը Թիֆլիսի մէջ: Բոլորովին տարբեր բան գտայ, քան իմ կազմած մտապատկերն էր:

Երեւակայութեանս մէջ Զաւարեան կը պատկերանար, որպէս հրեղէն, փոթորկաշունչ հերոս մը, մշտնջենաւոր շարժման ու յուզման մէջ, հզօր կիրք մը, անդուլ բռնկող եւ շանթող: Առջեւ կանգնած էր մէկը, որու մէջ կարծէք մեռած էր կեանքը... Քայլուածքը՝ դանդաղ ու ծոյլ, նայուածքը՝ պաղ ու թախծոտ, շարժումները՝ խոնարհ, անհամարձակ:

Իմ յուսախաբութիւնը կատարեալ էր:

Իրաւ է, այդ հեզ ու նուաստ կեցուածքը յատուկ էր առօրեայ Զաւարեանին: Ան կը բխէր մեր ընկերոջ բնական համեստութենէն: Վիճաբանութեան ու պայքարի ատեն է, որ այդ կեցուածքը կը կերպարանափոխուէր, ներքին հրաբուխը կ'որոտար

եւ դահավիժող լաւային մէջ կը շողանային սովորական մեղմութիւնն ու քաղցրութիւնը, տեղի տալով կրքի դաժան բռնկումներուն:

Բայց այդ օրերուն հրաբխային ոչինչ կար անոր մէջ. նա կարծէք անէացեր էր, ձայնը հազիւ լսելի էր... Ամբողջ կերպարանքէն կը բուրէր անսահման յոգնութիւն ու վհատութիւն: Սիմոնի բնականոն վիճակը չէր, անշուշտ: Եւ քիչ յետոյ ինձի համար պարզուեցաւ գաղտնիքը... Ճիշդ այդ օրերուն մեր մեծ ընկերը կ'ապրէր իր ներքին, անձնական կեանքի մեծագոյն դրաման: Յաւիտենական «սիրոյ դրաման»... Սիրած օրիորդը ճիշդ այդ օրերուն յայտարարեւ էր վերջնականապէս, թէ այլ եւս չի սիրեր զինքը, կը սիրէ ուրիշը...

Հայկական շարժման յոյսը, հայ երիտասարդութեան լիափայլած կուռքը կը գալարուէր անողորմ վշտի մը ճիրաններուն մէջ... Ահա թէ ինչու վառվռուն աչքերը մարեր էին, ձայնը չէր հնչեր հուժկու շեշտերով եւ սիրուն, աղտնիսեան գլուխը իր խիտ, ածխագոյն մազերով այլեւս չէր թափահարեր հպարտօրէն:

Կը յիշէի Դանտէի մեծ դրաման: Բայց Սիմոնի հերոսուհին, աւա՛ղ, Բէատրիչ մը չէր. ան շատ հեռու էր Զաւարեանի մը բանաստեղծական մտապատկերէն: Ան բնաւ չէր ալ հետաքրքրուեր այն մեծ դատով ու իդէալներով, որոնք կը բոցավառէին Զաւարեանի ողջ էութիւնը...

Եւ սակայն — ո՞վ կարող է հասկնալ մարդկային հոգու գաղտնիքները — Սիմոն հրապուրուած էր այդ օրիորդէն եւ ցաւը կը լսուէր զինքը: Կ'ըսէին նոյնիսկ, թէ Թոքախտը բոյն դրեր էր վտիտ կուրծքին տակ: Ընկերներէն շատերը անհանգիստ էին:

Բայց իր պատմական կոչման գիտակից Լոռեցի երիտասարդը այնքան ալ թշուառ չէր հոգով, որ մեղկօրէն ընկճուէր կնոջ մը ստուերին առջեւ, — կնոջ մը՝ որ անհունապէս վար էր իր դաղափարային պահանջներու բարձունքէն...

Ճիշդ ըրաւ — հսկայի ճիշդ մը — ունկնդրեց պարտքի հրամայական ձայնին եւ ղուրս վճռեց սին կռուքը իր մեծ սրտէն:

Ու վերստին բռնուն թափով անձնատրուեցաւ դաղափարին:

*
* *

Որքա՞ն հարուստ ու բազմազան է իր կեանքը Թիֆլիզեան Կենտրոնին մէջ: Գիւղատնտես է, կառավարութեան պաշտօնեայ է, թերթերու աշխատակից է եւ միանգամայն դաղտնի ագիտարար է, քարոզիչ է ու կադմակերպիչ: Ուր որ հանրաշահ գործ մը կար, երիտասարդական հաւաքոյթ մը, դաղափարային հանդէս մը կամ ըմբոստացման արտայայտութիւն մը, ցոյց մը ընդդէմ յոռի բարքերու կամ ցարական կառավարութեան, — Զաւարեան միշտ հոն է եւ միշտ առաջին շարքերու մէջ: «Մշակ»-ի եւ Գրիգոր Արծրունու յորեկեանական հանդէսը սարքող երիտասարդութեան հոգին էր ան եւ կը պահանջէր, որ այդ հանդէսէն հեռու պահուին «ցուցամոլներն» ու «փառամոլները» նոյնիսկ «Մշակ»-ի ամենամօտիկ աշխատակիցներէն...

Իսկ երբ 1892-ի վերջերուն նոյն Արծրունիի աննախընթաց յուղարկաւորութիւնը կը կատարէին Թիֆլիսի մէջ, երբ կառավարչապետի հրամանով ոստիկանութիւնը միջամտեց ու չէր թոյլ տար, որ

50,000-նոց Ժողովրդական Թափօրը ուղղուէր կենտրոնական փողոցներով, — խումբ մը երիտասարդներ արհամարհեցին կառավարչապետի հրամանը, գլուխ անցան հսկայ Թափօրին, տարան իրենց ետեւէն զանգուածն եւ կտրեցին ոստիկանական շղթան, դուրս բերելով դաղաղը դէպի Գօլօվինեան պողոտան... Դարձեալ Զաւարեանն էր ըմբոստներու ամենէն յանդուգն առաջնորդը:

Այդ առաջին թռիչքներն արդէն կը յատկանշէին ապագայ գործիչը:

Ըսինք, որ գիւղատնտես էր: Կովկասի լաւագոյն գիւղատնտեսներէն մէկը: Եւ ոչ միայն զուտ գործնական այլ եւ գիտնական: ՅԱ հայ ամենահմուտ մասնագէտներէն մէկն էր ան: Հանրային եւ յեղափոխական եռուն գործիչը միանգամայն պաշարիւն եւ խղճամիտ ուսումնասիրող մըն էր, հետաքոտող մը: Տարօրինապէս հետաքրքիր ու խուզարկու միտք մը, որ զարմանալի հարցասիրութեամբ մը բոլոր երեւոյթներու պատճառը կը փնտռէր, բոլոր հարցերու պատասխանը՝ բնութեան, պատմութեան, ընկերաբանութեան մարզերուն մէջ: Քիչ կան մեր մէջ այնքան բազմակողմանիօրէն զարգացած անհատներ, քիչ կան ուղեղներ՝ այնքան լեցուն փաստերով, թուերով ու ընդհանրացումներով բոլոր ազգերու ու պետութիւններու կեանքէն, տնտեսութենէն, պատմութենէն եւ ամենէն առաջ իր հարադատ հայ կեանքէն:

Քանի մը կարեւոր ուսումնասիրութիւններ հրատարակուած են արդէն Կովկասի մէջ.

1. Փորձ գիւղատնտ. ուսումնասիրութեան Երեւանի ու Կարսի Նահանգներում.
2. Կովկասը գիւղատնտ. տեսակէտով.

3. Ղարաբաղի տնտեսական պայմանները եւ 1906-1907-ի սովը:

Այդ գրքերը տպագրուած են ռուսերէն լեզուով եւ գնահատուած ամբողջ Կովկասի մէջ:

Մեր ընկերոջ ուրիշ բաղմամբիւ ուսումնասիրութիւնները կը մնան անտիպ: (Ձեռագիրները կը գտնուին մեծ մասամբ Ժընեւի «Դաշնակցութեան Տան» մէջ):

*
* *

Անտահման սրտցաւութիւն ու հոգատարութիւն կը ցուցնէր դէպի հայ չարքաչ գիւղացու կեանքը: Կը սիրէր գիւղը, կը սիրէր բնութիւնը եւ պաշտօնի բերումով ստէպ-ստէպ պտոյտներ կ'ընէր գաւառներու մէջ: Գիւղատնտեսի եւ միանգամայն յեղափոխական քարոզչի պտոյտներ էին... Պաշտօնը եւ յաճախակի ուղեւորութիւնները դիւրութիւն կուտային դործիչին՝ ոչ միայն մօտէն տեսնալու, ուսումնասիրելու հայ աշխատաւոր ժողովրդին տրամադրութիւնները, այլ եւ մտցնելու Դաշնակցութեան գաղափարը գիւղական առաջնորդող շարքերու մէջ, կազմակերպելու նորանոր խմբեր, դրամական ժողովարարութիւններ ընելու եւայլն:

Ինքնատիպ էր Սիմոնը եւ հոգ, յեղափոխական քարոզչութեան մէջ: 1898-ի ամառը միասին պրօպագանդի պտոյտ մ'ըրինք Կովկասեան հանքային ջրերում, ուր ըստ սովորութեան համախմբուած էր մեր բուրժուա մտաւորականութիւնը, բաղմամբիւ ուսուցիչներ ու հանրային դործիչներ: Հոն էր — եկած էր րժշկուելու եւ մեր Դոմանը:

Սոսողը գրեթէ միշտ Սիմոնն էր: 1895-էն ի վեր

չէի տեսած զինքը, աղբիւրով մեծ մասամբ Ժընեւում: Եւ ես ուշի ուշով կը դիտէի Զաւարեան-քարոզիչը: Ճառեր չէր արտասաներ, ատենախօսութիւններ չէր ընէր — կը գրուցէր: Զունէր հռետորական առանձին կարողութիւն — նման Ռոստոմին ու Քրիստափորին — չէր ալ սիրեր հռետորները: Կ'ատէր այն բոլոր շարժումները, որոնք նպատակ ունէին ունկնդիրները վառելու, անոնց զգացումներուն զարնելու... Կը խօսէր ուղեղներում: Խօսքը պարզ էր, անսլաճոյճ, ինչպէս իր ամբողջ կեցութեամբ, ինչպէս իր մեծ հոգին: Պարզ էր եւ ժեսթը: Երբեմն, վիճաբանութեան ընթացքին տաքանալով, բոռնցքը ինքնաբերաբար կը զարնէր սեղանին, կամ թէ մատիտով կը բախէր սեղանը արագ, ցրիւ ու ներվոտ շարժումներով, միօրինակ, աններգաչնակ ու տաղտկալի: Տաղտուկը ցրուելու համար, պէտք էր նայէիք դէմքին, աչքերուն, որոնք կը լուսավառուէին, մատնելով մանկական ջինջ, անկեղծ ոգեւորութիւն մը:

Ոչ մի կեղծիք, ոչինչ չինծու, անհարազատ, ոչինչ դերասանական:

Ճարտասան եւ դերասան գրեթէ հոմանիշ էին անոր աչքին: Բնաղղային գարշանք կը զգար դէպի փքուն, ճոռոմ բեմրասացութիւնը, դէպի այն բոլոր հռետորները, որոնք վայրկեանական յաջողութեան համար կուգան ուռցնելու իրողութիւնները, վարադուրելու կացութեան ստուերները եւ շլացնելու իրենց լսարանը շոնգալի գուշակութիւններով ու վերլուծումներով:

Հոգ ալ, սակայն, մեր ընկերը կ'ընկնէր յաճախ ծայրայեղութեանց մէջ: Ժխտելով ու հալածելով ռէտորիկը (rhetorique), նա պատրաստ էր ժխտելու եւ հոետորակաւ ընդունուած ձեւերու օգ-

տակարութիւնը, գեղեցիկ եւ ներդաշնակ լեզուի ոյժը, ինչպէս նաեւ գեղեցիկ ոճի արուեստը հրապարակագրութեան մէջ:

«Յօսեցէ՛ք ու գրեցէ՛ք ինչ լեզուով ու ոճով կ'ուզէք, — միայն թէ հասկանալի ու մատչելի լինի ժողովրդին», — այսպէս կ'ըսէր յաճախ:

Եւ իր գրեթէ բոլոր հայերէն գրուածքները — յօդուածներ, բրօշուրներ, նամակներ եւայլն — կը խմբագրէր ընդհանրապէս վերին աստիճանի անխնամ ու անկապ ձեւով, կոպիտ լեզուով ու ոճով: Յօդուածները — «Դրօշակ»ի ու այլ թերթերու համար գրուած — հարկ էր շտկել եւ յղկել վերէն վար, որպէսզի դառնային «հասկանալի», «մատչելի», քիչ մըն ալ ակտրօպիլ՝ ընթերցողի ականջին: Սիւմն կ'ըմբոստանար, ու կը բողբէր, պահանջելով, որ թոյլ տրուի իւրաքանչիւրին իր ուզած ձեւով գրելու — անգամ «Դրօշակ»ի մէջ:

Արհամարհանքը դէպի «դերասանները» երբեմն կարծէք հանգուցեալի մէջ կը դառնար արհամարհանք դէպի ճշմարիտ արուեստագէտները*):

Այդ գիծը յատուկ է մեր շարք մը հին ընկերներուն, որոնք ռուսական համալսարան անցեր են եւ գտնուած են ռուս գրականութեան որոշ հոսանքի ազդեցութեան տակ: Անոնց բոլորին յատուկ է փոքր ինչ անձուկ, չոր ու ցամաք ուտիլիտարիզմ (օգտապաշտութիւն) — հանդամանք մը՝ որ դըժ-

*) Եւ սակայն նա բնաւ զուրկ չէր գեղեցկագիտական ճաշակէ, ջերմ սիրահար էր մանաւանդ բընութեան գեղեցկութիւններու... Խոշոր դէմքերու մէջ հազուադիւրէն չեն այդ կարգի մեծ հակասութիւններ: Ուրիշները զեռ պիտի տեսնանք յետագային:

ուարութեամբ կը պատշաճի մեր հանգուցեալ ընկերներու բարձրասլաց իդէալիզմին հետ...

Գրիգոր Արծրունին ալ նոյն մտայնութեան թարգման մըն էր, ան ալ կ'ըսէր, թո՛ղ իւրաքանչիւրը գրէ, ինչպէս կ'ուզէ... Թէկուզ ամենագոհիկ լեզուով ու ոճով:

Ինքն ալ արդէն այդպէս կ'ընէր: Գրական ճաշակի լիակատար բացակայութիւն: Եւ այսօր իւրաքանչիւր մէկը, որ քիչ թէ շատ լեզուական երաժշտութիւնն ունի, չի կարող կարգալ Արծրունիի հարիւրաւոր յօդուածները առանց ներլային ցընցումներու:

Անտարբեր էր դէպի խօսելու արուեստը եւ Ռոստոմ: 1907-ի օգոստոսին շարք մը ընկերներով Շտոլտգարտ էինք — Միջազգային ընկերվարական համագումարին: Եկած էր եւ Ռոստոմ: Մնաց քանի մ'օր եւ համագումարի աշխատանքներու կէսին մեկնեցաւ: Ընկերները կը յորդորէին, որ յետաձգէ իր մեկնումը յաջորդ օրուան, անգամ մը լսելու համար Ժօնէսին, որը այդ օրն իսկ պիտի արտասանէր իր գեղեցկագոյն ճառերէն մէկը, ամենահրատապ խնդրի մը շուրջ, ընդդէմ Բէրէլի, Ֆօլմարի եւ ամբողջ դերման սօցիալ-դեմոկրատական տակտիկի՝ յատկապէս միլիտարիզմի եւ պատերազմի նըկատմամբ:

Ժօնէս գուցէ միակն էր Եւրոպայի համբաւաւոր հռետորներու մէջ, որ գիտէր հաւասար ոյժով խօսիլ մարդկանց սրտին ու ուղեղին եւ որու պերճախօսութեան թռիչքները յուզունքի փոթորիկ կը հանէին պարիզեան ամենէն բարձր ու դժուարահաճ մտաւորական լսարաններու մէջ, ուր կը բազմէին Անատոլ Ֆրանսներ ու Սէնիօբօսներ: Քանի՞ քանիսը օտար երկիրներէ Պարիզ կուգային յատկապէս

Ժողովը տեսնալու եւ անոր ձայնին ունկնդրելու։ Ռոստոմ չէր տեսած աշխարհահռչակ թրիրունը, եւ մեկնելու համար անապարելու պէտք ալ չունէր։ Լաւ չեմ յիշեր, թէ ինչ պատասխանեց ընկերներու յորդորներուն՝ օր մըն ալ մնալու։ Հեղինակն խօսք մըն էր, որ կ'ուզէր ըսել։

— «Թողէ՛ք հոսհոսութիւնները»...

*
* *

Վերադառնանք Զաւարեանին։

Նման թերութիւնները, վերջ ի վերջոյ, երկրորդական կարեւորութիւն միայն ունին։ Էականն այն է, որ մեր ընկերով քարոզչութեան մէջ, թէ հըրապարակային բազմամարդ լսարաններում եւ թէ «ստորերկրեայ» նկուղներում, փոքրաթիւ ընկերներու առաջ, երբեք չէիք նշմարեր կեղծ, արուեստական շեշտեր, երբեք նա չէր թաղցնել, չէր վարագուրեր իրականութիւնը յանուն «ազիտացիական» նպատակներու... Եւ նա դիտէր հրապուրել ունկնդիրները իր բացարձակ անկեղծութեամբ, ճշմարտախօս լեզուով, իր անսպաճոյճ ձեւերով եւ միշտ հիւթալի, բովանդակալի պատմութիւններով։

Այդ դժերն է, որ ես խորին հաճոյքով կը դիտէի մեր կարճատեւ պտոյտի ընթացքին, կովկասեան հանքային ջրերում։ Սիմոն կը խօսէր ունկնդիրներուն եւ կարծէք կը վիճաբանէր ինքն իրեն հետ։ Կը խօսէր հայ դատի մասին եւ հայկական շարժման մասին։ Միւլիթարական ոչինչ կար... Եւ նա իր նրբագոյն խղճի թելադրութեամբ, երբեմն կարծէք նոյնիսկ կը խտացնէր մութ դոյները, վա-

խենալով մի գուցէ կեղծէ իրականութիւնը եւ խաբէ ունկնդիրները։ Կ'ըսէր եւ լաւը եւ վատը, կը ցուցադրէր եւ լոյսերը եւ ստուերները, շեշտելով, այնուամենայնիւ, կռուի անողոք անհրաժեշտութիւնը, վասնզի — այս միտքը յաճախ կը կրկնէր Սիմոն, որպէս իր խորունկ համոզումը — հաւատացած էր, որ կոռուիլը դարձեալ վերջ ի վերջոյ աւելի արդիւնաւէտ է, աւելի օգտակար, յամենայն դէպս նուազ աւերիչ ու կորստաբեր, քան չկոռուիլը, հաւատացած էր, որ զինքը հարուածող չարիքներուն դիմադրելով, հայ ժողովուրդը շատ աւելի քիչ զոհեր կուտար, քան չդիմադրելով ու գետնատարած համակերպելով...

Սիմոն չէր սիրեր սին յոյսերով ու պատրանքներով կերակրել իր լսարանները։ Այդ անվախ մարդը մէկ վախ միայն ունէր — արատաւորել ճշմարտութիւնը։ Ուստի յաճախ կը տեսնէիք նրան՝ թեզն ու անտիթեզը, դրութիւնն ու հակադրութիւնը, միաժամանակ պաշտպանելիս։ Կ'արծարծէր միտք մը ամենայն եռանդով, բայց եւ քիչ յետոյ, երկիւղ կրելով որ այդ միտքը իսկական ճշմարտութիւնը չէ, ինքն իսկ կը մտնէր հակաճառողի դերին մէջ, կը ցուցադրէր իր թեզին անպատեհութիւնները, կարծէք կամենալով ազատ ձգել ունկնդիրները — ընտրելու։

Կը յիշեմ իր մէկ վրդովուած բացականչութիւնը օր մը Ժընեւում, երիտասարդ ընկերներու առջեւ, Քրիստափորի ներկայութեամբ (1903 թ.)։

— «Փափեք*» չկա՞ն մեր մէջ... Մենք անսխալականներ չե՞նք»։

Դժմերու երկրպագու չէր, ոչ ալ կուսակցա-

*) Պապեր (Հոռմի)

կան մոլեռանդութեան, աղանդականութեան սիրահար: Սկեպտիկ, քննադատական ոգին մշտապէս կը գործէր անոր արթուն գիտակցութեան մէջ: Եւ օր մը սուր ու որոշ կերպով դրաւ հարցը. «Արդեօք Դաշնակցութեան ոյժերէն վեր չէ՞՝ ձեռնարկուած գործը»...

Արդեօք շիտա՞կ ճամբան բռնած է հայ յեղափոխական շարժումը...

Հարցը դրաւ բաց ու անկեղծ, Թիֆլիսի հայ հասարակութեան առջեւ: 1899-ին էր, համատարած ռէակցիայի ու յուսահատութեան օրերուն, — յուսախաբուածիւն, որ ծնունդ էր մեր կրած աղէտներու, — աղէտներ, որ ծնունդ էին Լօրանովեան քաղաքականութեան:

Մարմինը Սիմոնի նախաձեռնութեամբ*) խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ ականաւոր հայ գրողներն ու հասարակական գործիչները, զանազան հոսանքներու սլատկանող: Օրակարգի նիւթը կ'ամփոփուէր մօտաւորապէս վերոյիշեալ հարցումներու մէջ:

Այդ արտակարգ, «զաւարեանական» ժեսթը երկարօր՝ կը քննէ ու կը քաջքէ Լէօն իր վերջին «պատմ. կան» աշխատութեան մէջ**), զոր մանրամասնօրէն մենք քննեցինք նախ անցեալ տարուան «Հայրենիք»ում:

Ըստ Լէօնի, Սիմոն իբր թէ ինքնագլուխ առաջարկած է վերոյիշեալ ժողովներու մէջ՝ պատուել Դաշնակցութեան ծրագիրը, լուծել կուսակցութիւնը եւ գործը յանձնել ամբողջապէս հայ բուրժուա-

*) Քրիստափոր արդէն փոխադրուած էր Եւրոպա:

**) «Անցեալից»:

գիայի ձեռքը, գործի գլուխը դնելով Արգար Յովհաննիսեանին եւ նմաններուն:

Մեր ընկեր «Հայր Աբրահամը» (Աւետիք Սահակեան), որ էն սկզբից եղել է դէպքերու եւ աշխատանքներու կենտրոնին մէջ, իբրեւ մտերմագոյն գինակից Քրիստափորի ու Զաւարեանի եւ որ անընդհատ տասնեակ տարիներ ապրել է Դաշնակցութեան մեծ դրաման մինչեւ անկախ Հայաստանի կառուցումը, մինչեւ Հայոց պարլամենտի բացումը, որուն նա կը նախագահէր, — մինչեւ բոլշեւիկեան զուլումը, որմէ յետոյ հազարաւոր ուրիշ փափրստականներու հետ ապաստան գտաւ Պարսկաստանում, — մեր աւագ ընկեր Հայր Աբրահամը հետեւեալը կը գրէ ինձի թաւրիղէն: Լէօն ակնարկներուն եւ յետ-կոտորածեան արտասուելի օրերու մասին: Նիւթը չահեկան լինելով, նամակի այդ հատուածը կը բերեմ ամբողջութեամբ:

— «... Խոստովանում եմ, մեր բարեկամ Լէօնց չէի սպասում այդպիսի վարկաբեկիչ գրուածք. ինչպէս երեւում է, նոր են մարդուն խելքի բերել... Տասնեակ տարիներ այդ մարդու հետ եղել ենք լաւ բարեկամներ եւ չեմ յիշում, թէ երբ եւ իցէ ժողովներում, մտերիմ խօսակցութեան ժամանակ կամ թերթում բացասական վերաբերմունք ցոյց տար դէպի ազատագրական շարժումը եւ մասնաւորապէս դէպի մեր գործունէութիւնը: Ընդհակառակը, շարունակ համակրանք եւ յարգանք եմ տեսել նրա կողմից... Հերոսաբարտին արժանի գործ է կատարել Լէօն...»

«Սիմոնի մասին նրա գրածը թիւրիմացութիւն է եւ նախամտածուած բան է: Պէտք է ասել, որ մեծ կոտորածներից յետոյ») մենք մնացել էինք մենակ

*) 1896 թուականէն ի վեր, քանի մի տարի:

Ժողովը տեսնալու եւ անոր ձայնին ունկնդրելու: Ռոստոմ չէր տեսած աշխարհահռչակ թրիրունը, եւ մեկնելու համար աճապարելու պէտք ալ չունէր: Լաւ չեմ յիշեր, թէ ինչ պատասխանեց ընկերներու յորդորներուն՝ օր մըն ալ մնալու: Հեղինական խօսք մըն էր, որ կ'ուզէր ըսել.

— «Թողէ՛ք հոսհոսութիւնները»...

*
* *

Վերադառնանք Զաւարեանին:

Նման թերութիւնները, վերջ ի վերջոյ, երկրորդական կարեւորութիւն միայն ունին: Էականն այն է, որ մեր ընկերոջ քարոզչութեան մէջ, թէ հրապարակային բազմամարդ լսարաններում եւ թէ «ստորերկրեայ» նկուղներում, փոքրաթիւ ընկերներու առաջ, երբեք չէիք նշմարեր կեղծ, արուեստական շեշտեր, երբեք նա չէր թագցներ, չէր վարագուրեր իրականութիւնը յանուն «ազիտացիական» նպատակներու... Եւ նա գիտէր հրապուրել ունկնդիրները իր բացարձակ անկեղծութեամբ, ճշմարտախօս լեզուով, իր անսպաճոյճ ձեւերով եւ միշտ հիւթալի, բովանդակալի պատմութիւններով:

Այդ դժերն է, որ ես խորին հաճոյքով կը դիտէի մեր կարճատեւ պոռոյտի ընթացքին, կովկասեան հանքային ջրերում: Սիմոն կը խօսէր ունկնդիրներուն եւ կարծէք կը վիճաբանէր ինքն իրեն հետ: Կը խօսէր հայ դատի մասին եւ հայկական շարժման մասին: Միւթարական ոչինչ կար... Եւ նա իր նրբագոյն խղճի թելադրութեամբ, երբեմն կարծէք նոյնիսկ կը խտացնէր մութ գոյները, վա-

խենալով մի գուցէ կեղծէ իրականութիւնը եւ խաբէ ունկնդիրները: Կ'ըսէր եւ լաւը եւ վատը, կը ցուցադրէր ե՛ւ լոյսերը ե՛ւ ստուերները, շեշտելով, այնուամենայնիւ, կռուի անողոք անհրաժեշտութիւնը, վասնզի — այս միտքը յաճախ կը կրկնէր Սիմոն, որպէս իր խորունկ համոզումը — հաւատացած էր, որ կռուիլը դարձեալ վերջ ի վերջոյ աւելի արդիւնաւետ է, աւելի օգտակար, յամենայն դէպս նուազ աւերիչ ու կորստաբեր, քան չկռուիլը, հաւատացած էր, որ զինքը հարուածող չարիքներուն դիմադրելով, հայ ժողովուրդը շատ աւելի քիչ գոհեր կուտար, քան չդիմադրելով ու գետնատարած համակերպելով...

Սիմոն չէր սիրեր սին յոյսերով ու պատրանքներով կերակրել իր լսարանները: Այդ անվախ մարդը մէկ վախ միայն ունէր — արատաւորել ճշմարտութիւնը: Ուստի յաճախ կը տեսնէիք նրան՝ թեզն ու անտիթեզը, դրութիւնն ու հակադրութիւնը, միաժամանակ պաշտպանելիս: Կ'արժարժէր միտք մը ամենայն եռանդով, բայց եւ քիչ յետոյ, երկիւղ կրելով որ այդ միտքը իսկական ճշմարտութիւնը չէ, ինքն իսկ կը մտնէր հակաճառողի դերին մէջ, կը ցուցադրէր իր թեզին անպատեհութիւնները, կարծէք կամենալով ազատ ձգել ունկնդիրները — ընտրելու:

Կը յիշեմ իր մէկ վրդովուած բացականչութիւնը օր մը Ժընեւում, երիտասարդ ընկերներու առջեւ, Քրիստափորի ներկայութեամբ (1903 թ.):

— «Փափե՛ք*) չկա՛ն մեր մէջ... Մենք անսխալականներ չե՛նք»:

Դժմերու երկրպագու չէր, ոչ ալ կուսակցա-

*) Պապեր (Հոմմի)

կան մոլեռանդութեան, աղանդականութեան սիրահար: Սկիսելով, քննադատական ոգին մշտապէս կը գործէր անոր արթուն գիտակցութեան մէջ: Եւ օր մը սուր ու որոշ կերպով դրաւ հարցը. «Արդեօք Դաշնակցութեան ոյժերէն վեր չէ՞ ձեռնարկուած գործը»...

Արդեօք չիտա՞լ ճամբան բռնած է հայ յեղափոխական շարժումը...

Հարցը դրաւ բաց ու անկեղծ, Թիֆլիսի հայ հասարակութեան առջեւ: 1899-ին էր, համատարած ռէակցիայի ու յուսահատութեան օրերուն, — յուսախարութիւն, որ ծնունդ էր մեր կրած աղէտներու, — աղէտներ, որ ծնունդ էին Լօբանովեան քաղաքականութեան:

Մարմինը Սիմոնի նախաձեռնութեամբ*) խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ ականաւոր հայ գլխորդներն ու հասարակական գործիչները, զանազան հոսանքներու սլատկանոց: Օրակարգի նիւթը կ'աւելիւրուէր մօտաւորապէս վերոյիշեալ հարցումներու մէջ:

Այդ արտակարգ, «դաւարեանական» ժեսթը երկարօրէն կը քննէ ու կը քաջըջէ Լէօն իր վերջին «պատմ. կան» աշխատութեան մէջ**), զոր մանրամասնօրէն մենք քննեցինք նախ անցեալ տարուան «Հայրենիք»ում:

Ըստ Լէօնի, Սիմոն իրր թէ ինքնագլուխ առաջարկած է վերոյիշեալ ժողովներու մէջ՝ պատուել Դաշնակցութեան ծրագիրը, լուծել կոլսակցութիւնը եւ գործը յանձնել ամբողջապէս հայ բուրժուա-

*) Բրիտաւիոր արդէն փոխադրուած էր Եւրոպա:

**) «Անցեալից»:

զիայի ձեռքը, գործի գլուխը դնելով Աբգար Յովհաննիսեանին եւ նմաններուն:

Մեր ընկեր «Հայր Աբրահամը» (Աւետիք Սահակեան), որ էն սկզբից եղել է դէպքերու եւ աշխատանքներու կենտրոնին մէջ, իբրեւ մտերմագոյն զինակից Բրիտաւիորի ու Զաւարեանի եւ որ անընդհատ տասնեակ տարիներ ապրել է Դաշնակցութեան մեծ դրաման մինչեւ անկախ Հայաստանի կառուցումը, մինչեւ Հայոց պարլամենտի բացումը, որուն նա կը նախագահէր, — մինչեւ բոլշեւիկեան զուլումը, որմէ յետոյ հազարաւոր ուրիշ փափրստականներու հետ ապաստան գտաւ Պարսկաստանում, — մեր աւագ ընկեր Հայր Աբրահամը հետեւեալը կը գրէ ինձի Թաւրիդէն: Լէօն ականարկներուն եւ յետ-կոտորածեան արտասուելի օրերու մասին: Նիւթը չահեկան լինելով, նամակի այդ հատուածը կը բերեմ ամբողջութեամբ:

— «... խոստովանում եմ, մեր բարեկամ Լէօնից չէի սպասում այդպիսի վարկաբեկիչ գրուածք. ինչպէս երեւում է, նոր են մարդուն խելքի բերել... Տասնեակ տարիներ այդ մարդու հետ եղել ենք լաւ բարեկամներ եւ չեմ յիշում, թէ երբ եւ իցէ ժողովներում, մտերիմ խօսակցութեան ժամանակ կամ թերթում բացասական վերաբերմունք ցոյց տար դէպի ազատագրական շարժումը եւ մասնաւորապէս դէպի մեր գործունէութիւնը: Ընդհակառակը, շարունակ համակրանք եւ յարգանք եմ տեսել նրա կողմից... Հերոսաբարտին արժանի գործ է կատարել Լէօն...»

«Սիմոնի մասին նրա գրածը թիւրիմացութիւն է եւ նախամտածուած բան է: Պէտք է ասել, որ մեծ կոտորածներից յետոյ») մենք մնացել էինք մենակ

*) 1896 թուականէն ի վեր, քանի մի տարի:

... եւ օր ցերեկով լսպտերը ձեռներին մարդ էինք վնասուում, որ մեզ հետ աշխատի: Յիշում եմ այդ սոսկալի օրերը, մենք շատ էինք ընկճուած եւ շարունակ խորհրդակցում էինք, թէ ինչպէս կենդանացնենք հասարակական տրամադրութիւնը: Ծրագիրը վտփոխելու մասին կամ կոտակցութիւնը «քնարվանսարա» դարձնելու մասին, ի հարկէ, խօսք չէր կարող լինել: Գուցէ խօսակցութեան ժամանակ Սիմէոնը Առաքելին*) ցանկութիւն յայտնած լինի, որ Մշակականներից աւելի ազդեցիկը որոշ աշխատանքներ վերցնի իր վրայ...

«Այդ ժամանակ խորհեան Հայրիկը եկած էր Թիֆլիզ: Մենք գնացինք նորան այցելութեան եւ մեր խօսակցութիւնը պտտւում էր կոտորածների շուրջը: Հայրիկը հանդիստ էր, ինչպէս ծով: Թուում էր, թէ նորա համար առանձին բան չէր պատահել եւ աւելի համոզուեցի, երբ նա իրեն յատուկ պատկերաւոր ոճով իր կարծիքը յայտնեց կոտորածների մասին: Գիտէ՞ք, ասաց նա, մեր ժողովուրդը կարելի է ոչխարներու հօտի մը նմանցնել. մինչեւ օրս գայլերը հատիկ-հատիկ կը պատուտէին ոչխարները եւ ատ կ'անցնէր աննկատելի ուրիշներու համար: Իսկ այժմ ամբողջ աշխարհը կը տեսնայ ու կը հասկնայ Հայաստանի մէջ կատարուող անցքերը...»:

*
* * *

Թիֆլիզի մէջ ազատ ժամերուն Սիմոն կը դրադուէր եւ հրապարակադրութեամբ: Երբեմն-

*) Լէօնին

երբեմն յօդուածներ կը գետեղէր «Մուրճ»ի եւ «Մըշակ»ի մէջ: Կը դէրէր սովորաբար նոյն ցաւոտ նիւթերու շուրջը — հողի, գիւղացու, հարկային սխտեմի եւայլն — որոնց մասին կը ճառեն եւ իր ըստուար ուսերէն աշխատութիւնները: Խորապէս դեմոկրատ, ռամկավար էր իր աշխարհահայեցողութեամբ — ինչպէս եւ բովանդակ կենցաղով — եւ այդ դեմոկրատիզմը կը մօտենար ընկերվարութեան, երբեմն նոյնիսկ անիշխանական վարդապետութեան:

Ընկերային խնդիրը խիստ մօտ էր անոր սրտին եւ սիրով կ'արծարծէր այն, — թէ կուզ եւ տարտամ, ամպամած ձեւով — ցենզուրական կապանքներու մէջ դեգերող հայ պարբերական մամուլի մէջ:

Ահա յօդուած մը, «Հարկերը Անդրկովկասում» խորագրով «Մուրճ» ամսագրի 1901 թ., Թիւ 10-ի մէջ:

Նկարագրելէ յետոյ հարկային ճնշող դրութիւնը եւ ժողովրդի ընդհանուր անմխիթար վիճակը, Զաւարեան կը դրէ հետեւեալ ուշադրաւ տողերը, որոնց մէջ մասամբ կ'ամփոփուի իր ռամկավար-ընկերվարական հաւատամքը.

— «Թէեւ սոցիալական մեծ խնդրի լուծումը դեռ եւս իր սկզբնական շրջանի մէջ է, այնուամենայնիւ, հիմա էլ պարզ է, որ ապագայում աւելի արդարացի հասարակական կարգեր ստեղծելու համար անհրաժեշտ է բարեփոխել ներկայ անարդար կացութեան զանազան ճիւղերը: Ստեղծել ընտրողական եւ հաւասարութեան սկզբունքի հիմնած քաղաքական կարգեր, տարածել կրթութիւնը ժողովրդի բոլոր խաւերում եւայլն...

«Մեր գիւղերում գոյութիւն ունեցող հարկային ձեւի բարեկարգութիւնը շատ աւելի մեծ եւ կա-

րեւոր է ժողովրդի համար, քան մեր գրականութիւնը զբաղեցնող այլ եւ այլ հարցեր»...

Կապիտալիզմի հարստահարութեանց ու կեղեքումներու մասին շարք մը յօդուածներ կը գտնէք 1892 թուականի «Մշակ»ի մէջ, Ս. Զ. ստորագրութեամբ, յօդուածներ՝ որ, անտարակոյս, կը պատկանին մեր ընկերոջ գրչին: Անոր ոճն է:

Ահա «Մշակ» թիւ 123-ի մէջ յօդուած մը, «Կին-Մշակներ» վերնագրով: Սօսքը թիւրքահայ կին պանդուխտներու մասին է... 15-16 տարեկան աղջիկներ, որոնք կ'աշխատէին գործարաններու մէջ «տղայի շորեր հագած»...

Սիմոն կը գրէր,

«Հայ կինը, օճախը պաշտպանելու, երեխաներին մեծացնելու, գործընտրելու տեղ, դառնում է ծառայ դանազան աղաների, դառնում է մշակ հարուստների գրպանը լցնելու համար»...

Հեղինակը կ'ողբայ «սոսկալի երեւոյթը», աւելի եւս՝ դայն դարմանելու անկարողութիւնը:

Ահա ուրիշ յօդուած մը պանդխտութեան շուրջը, թիւ 125ի մէջ. «Մինչեւ օրս, կ'ըսէ, հայ մամուլը գաղթականութեան երեւոյթի մակերեւոյթից է անցել, առանց քննելու մայր-պատճառը (խօսքը կովկասահայոց պանդխտութեան մասին է):

(Մ. Վ.)

«Կարծես մեզ համար չկայ այն բնական, հասարակական կեանքի օրէնքը, թէ որեւէ երեւոյթի դէմ մաքառելու համար հարկաւոր է գիտենալ այդ երեւոյթն ստեղծող ու պահպանող պատճառները, հարկաւոր է այդ պատճառները փոխել, ոչնչացնել»:

Պատճառներէն մինը, կ'ըսէ, հայու բնաւորութեան մէջ է.

«Սովորութիւնը դէպի շարժական, թափառական կեանքը՝ որը արմատ է գտել հայի բնաւորութեան մէջ, մեր ազգի պատմութեան սկզբից ի վեր»...

Սակայն, այդ եւ շարք մ'որիչ պատճառներ երկրորդական են: Գլխաւորը, կ'ըսէ, սակաւաեղութիւնն է, հացի խնդիրն է:

«Այո, գաղթականութիւնը ստեղծող, պահպանող ու զարգացնող պատճառն այն ընդհանուր տնտեսական նեղ դրութիւնն է, որի մէջ գտնւում է իր երկրում հայ ազգաբնակչութիւնը... Գաղթականութիւնը հետեւանք է հայ ժողովրդի մէջ իշխող հոլային, հարկային նեղ դրութեան»...

Յեղափոխական յօդուած մըն է, գրուած խիստ զգուշաւոր բառերով: Եւ ահա եզրակացութիւնը.

«Մինչեւ որ հողի մշակողը չլինի տէր իւր արդիւնքի*» մինչեւ որ ժողովրդի աճման համեմատ չմտնեն մեր մէջ եւ արդիւնաբերութեան նոր ձեւեր, մինչեւ որ հարկերը չբաժանուեն կարողութեան համեմատ, — գաղթականութիւնը չի թուլանայ, չի վերանայ, իսկ հարկը հաղարաւոր մշակներին տըրւած անկեղծ խորհուրդը՝ մնալ հայրենիքում՝ կը մնայ լոկ ինքնախաբէութիւն, կը լինի «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Հող արդէն սոցիալիզմի ու դեմոկրատիզմի հիմնական գաղափարներն է որ կը շօշափէ երիտասարդ Զաւարեանը: Ձեռք կարծեր, թէ անկէ առաջ ոեւէ այլ հրապարակազիր այդքան որոշ ու համարձակօրէն եւ հրապարակաւ, մամուլի մէջ մատը դըրած լինէր հայ ժողովրդական կեանքի ամենացաւոտ վէրքերուն վրայ: Ինքը «Մշակ»ի խմբագիրը,

*) Կ'ուզէ ըսել՝ վաստակի:

Գրիգոր Արծրունին, որ շարունակ հայ մտաւորականներուն հրահանգներ կ'արձակէր՝ «հետազօտեցէ՛ք, հետազօտեցէ՛ք»՝ նման տողեր չունի զրաժիր թերթի էջերում...

Եւ Զաւարեան կը գրէր en connaissance de cause, որպէս իրազեկ մը, վասնզի, իբրեւ գիւղատնտես, կը չափփէր զաւառները եւմշտապէս կը չփուէր հայ աշխատաւոր զանգուածներուն հետ:

Իր ընկերային հաւատամքը Սիմոն պարզած է այն հաւաքականութեան մէջ, որ 1892-93-ին զրկուեցաւ ժընեւ Թիֆլիզի ընկերներու կողմէն եւ որ տպագրուեցաւ «Դրօշակ»-ում Այրբեմը վերնագրով:

Անոր դադափարը մարդկութեան արդարագոյն կարգերու, աշխատանքի գալոց տիրապետութեան մասին խտացուած է նաեւ Դաշնակցութեան նոր ծրագրի*) առաջին պարբերութեան մէջ: Այդ առաջին պարբերութիւնը, ինչպէս ընթերցողը կը տեսնէ, փոքր ինչ կղզիացած կը մնայ ամբողջէն, չի կապուիր յետագայ պարբերութիւններուն հետ կամ գէշ կը կապուի: Սիմոն մինչեւ վերջ պնդեց, որ այդ պարբերութիւնը այնուամենայնիւ, դրուի ծրագրի սկզբին, իբրեւ խիստ էական յօդուածիկ մը Դաշնակցութեան ընկերային-փիլիսոփայական աշխարհահայեացքի:

*) Կատակով «Լիւցերնի ծրագիր» անուանեցինք, վասնզի անոր տեսական մասը խմբագրուեցաւ Զուրիցերիոյ Լիւցերն քաղաքի մէջ, Լուսկեվիլի-Արարատսկիի, Ակնունիի եւ գրքոյքիս հեղինակի ձեռքով: Ընկերներէն մէկը Հիւանդ գտնուելով այդ քաղաքին մէջ, ժողովն ալ հոն կայացաւ եւ տեւեց 4-5 օր (1907-ի ամառը): Ծրագրի հիմունքները քուէարկուած էին արդէն Վիեննայի համագումարին:

*

1901-ի վերջերուն Քրիստափոր ստիպուած եղաւ վերադառնալ Կովկաս «Փոթորիկ»ի գործերով քւէ քիչ յետոյ ժընեւ եկաւ Զաւարեան: Առաջին անգամը կուգար Եւրոպա: Ռուսական, բռնապետական դժոխքէն յետոյ՝ ազատ Արեւմուտքը անոր կը թուէր դրախտ մը...

1902-ի դարունն էր: Եւրոպայի հայ ուսանողութիւնը մեծ խանդավառութեան մէջ իր տարեկան համագումարն ունէր ժընեւում, մասնակցութեամբ Ակնունիի, Եղիշէ Թովչեանի, Մարգ. Ժամհարեանի, Սարգիս Մինասեանի, Ատոմ Շահէնի, Առանձարի, Աղասէրի, բժ. Հայրանեանի եւ բազմաթիւ այլ երիտասարդներու, այժմ ամէնքն ալ «ողբացեալ»...

Լսելով, որ Զաւարեան Բերլին հասեր է, ուսանող ընկերները սրտազին տողեր կ'ողղեն, բարի գալուստ կը մաղթեն անոր: Եւ ահա պատասխանը — փակ քարտ մը Սիմոնէն — որ այն օրերէն փոշեթաթախ կը մնայ թղթերու մէջ:

«Վերելի ընկերներ,

Ձեր նամակները ինձ շատ ուրախացրին եւ նոյն իսկ յուզեցին... տողերի միջից զգացի ինչ տրամադրութիւն կը լինէր այդ տեղ. իմ կեանքում ես դեռ չեմ տեսած, որ 100 հոգի հայ ազատօրէն խօսեն եւ արտայայտեն իրենց զգացածը... Ունէի նոյնիսկ մի առաջարկութիւն ուսանողութեան... Ձեր խօսակցութիւնները հաւանական է վերաբերւին երկիր գալու մտքին: Դրա մասին սա կարող եմ ասել, որ ինտելիգենտ մարդկանց ամենամեծ պակասը

սուլթիւնը զգացուում է Վանայ-Մշոյ շրջանում, որ-տեղից Գիսակը*) միշտ «խոհեմ», նուիրուած, եւ կարելիին չափ «փորձուած» ընկերներ է ուղում: 1-1½ ամիս առաջ մենք խնդրած էինք նրանց Շա-մից գալ Անդրանիկի եւ միւսների մօտերը, որպէս-զի եկող զարնան սպասուելիք ընդհարումների ժա-մանակ կարողանան տեղացիներին համախմբել, հաշտեցնել եւ լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ տա-ճիկների յարձակուած դէպքում:

«Եթէ դրութիւնը փոխուած չէ, նուիրուած ոյ-ժերը շատ կարեւոր կը լինեն»...

*) Վարդգէս

IV

ԺՆՆԵՒԻ ՄԷՁ

Եկաւ Ժննեւ: Երեք եղանք խմբագրութեան եւ Արեւմտեան Բիւրոյի շուրջը. ինքը, Ակնունի եւ ես: Սիմոն չէր սիրեր Ակնունին. եւ այդ զգացումը փոխադարձ էր: Բնաւորութիւնները իրարու չէին բռներ. հին պատմութիւն մըն էր... Կարծեմ եր-կար տարիներ չէին խօսած Թիֆլիզի մէջ:

Սիմոն ջեմալմէն եղաւ: Տեսնելով, որ իր գալէն ի վեր Ակնունի ոտք չէր դներ խմբագրատան չէմ-քին, ինքն անոր այցի գնաց: Պէտք չէր, որ գործը տուժէր անձնական հակակրանքներու պատճառով... Երկուքը մենակ զԺուար թէ կարողասային գոր-ծակցել՝ թերթի եւ Բիւրոյի շուրջ. կատարեալ հա-կոտնեաներ էին: Երրորդի ներկայութիւնը փոքր ինչ կը տաքցնէր խմբագրատան մթնոլորտը, եւս առաւել՝ որ այդ երրորդը լաւագոյն զգացումներ ունէր երկուքի ալ հանդէպ:

Այդպէս աշխատեցանք մէկ ու կէս տարի եւ ա-ւելի: Ոչ մի բախում հակոտնեաներու միջեւ: Եր-կուքն ալ օրինակելի կեցուածք ունէին... «Գործը» — ամէն բանէ վեր... Խաչատուրը, հակառակ իր ներաւային տկարութեան, աննման էր ընկերային յարաբերութիւններու մէջ, իբրեւ պաղարիւնութիւն եւ իբրեւ տակտ:

Խաչատուրն ալ ջննտլմէն մըն էր, ոչ պակաս, քան Սիմոնը: Միայն Խաչատրի ջննտլմէնութիւնը աւելի, այսպէս ասած, ուղեղային էր, արդիւնք երկարատեւ ինքնակրթութեան եւ կրած ազդեցու-

թիւններու: Նրա մէջ խիստ շեշտուած էր ընդօրինակման, նմանողութեան բնազդը: Քսան տարեկան հասակէն ընկնելով Գրիգոր Արծրունու դադաւիարային արհեստանոցը, նա ուսումնորէն կրէր էր վարպետի ազդեցութիւնը, որու համար ճշմարիտ պաշտամունք մ'ունէր: Իսկ Արծրունին բնաւորութեան շատ կողմերով եւրոպացի մըն էր:

Տարբեր խմորէ կ'առաջանար Սիմոնի ջէնտլմէնութիւնը: Ան աւելի բնատուր էր, ինքնայորդոր, ինքնածին, ինչպէս շարք մը այլ յատկութիւնները: Չեմ կարծեր, թէ Սիմոն երբեւ իցէ ուսումնորէն ենթարկուած լինէր ուսէ ազդեցութեան: Չեմ կարծեր, թէ արտաքին ազդեցութիւնները, նմանողութիւնը, ընդօրինակումը վճռական դեր ունեցած են անոր բարոյական դէմքի կազմաւորման պրօցէսին մէջ: Յայտնի է, որ դաստիարակութիւնը, ազդեցութիւնները կը փոփոխեն, կը յեղաշրջեն առաւելապէս միջակ դէմքերը: Անոնք վճռական չեն ուսումնորէն, շեշտուած անհատականութիւններու հանդէպ, որոնք հարուստ են կամ դրական ու ստեղծագործող, կամ թէ բացասական, ոճրային ու աւերիչ բնազդներով... Այդպիսիները կը մշակեն ու կը դարձնեն իրենց վարձագրիծը անկախօրէն, առանց ենթարկուելու ուրիշներուն:

*
* *

Սիմոն առհասարակ յայտնի էր, որպէս կոռուական բնաւորութիւն: Բայց ես տեսեր եմ զինքը մէկ երկու անգամ հաշտարարի դեղեցիկ դերում:

Իր նախաձեռնութեամբ դումարուեր էր 1902ին ժընեւի մէջ կուսակցական խորհրդաժողով՝ քանի

մը ազատ վայրերու կենտրոնական կոմիտէներու, (Բալկաններէն եկած էր Վարդ Պատրիկեան, Վարդօ):

Տաք վիճարանութիւններու ընթացքին երիտասարդ Գուլումջեան*) ծանր վիրաւորանք հասցրեց Ակնունիին: Վերջինը մեծութեամբ տարաւ հարուածը եւ չպատասխանեց տաքարին երիտասարդին: Բայց Սիմոն չդաւաճեաւ ատով: Շատ կը սիրէր Առանձարը եւ չէր սիրեր Ակնունին: Սակայն արդարութիւնը վերջինի կողմն էր: Պէտք էր պատժել անիրաւ կողմը եւ յարգել տալ ընկերոջ մարդկային արժանապատուութիւնը:

Պահանջեց, որ ժողովը դադրեցնէ աշխատանքները եւ դատէ Գուլումջեանը: Ինքն իսկ ստանձնեց դատախազի դերը եւ հիանալի էր այդ դերին մէջ: Գուլումջեան արտակարգ յամառութեան տէր մարդ մըն էր: Երկու օր շարունակ Սիմոն կը տեղարիւր յորդորները, խրատներն ու սաստումները. ի վերջոյ ստիպեց ներողութիւն խնդրել Ակնունիին: Եւ ժողովի կանոնաւոր ընթացքը վերականգնեցաւ:

Ժընեւում Ձաւարեան ամենայն բարեխղճութեամբ կը կատարէր իր խմբագրական եւ բիւրոյական պարտաւորութիւնները: Կը գրէր, կը թղթակցէր մարմիններու հետ, չէր խուսափեր ոչ մի սեւ աշխատանքէ. թերթի ու գրքերի առաքումներն անգամ յաճախ իր ձեռքով կը կատարէր եւ միանգամայն — ժամանակի, վայրկեաններու ապշեցուցիչ խնայողութեամբ մը — կը հետեւէր համալսարանական ամէն տեսակ դասախօսութիւններու, կը հետեւ-

*) Որ «Առանձար» կեղծանունով կարճ ժամանակ փայլեց հայ գրական հորիզոնի վրայ երգիծական շնորհալի գրուածքներով Զ ԼՁ Պարոնեան:

ւէր պատանեկան եռանդով ու անդադար կը կարգար, նօթեր կ'առնէր, կ'ուսումնասիրէր: Միաժամանակ չէր մոռնար եւ իր աւանդական, քարոզչական գործը. կ'ատենախօսէր հայ ուսանողներու հոծ համախմբումներու մէջ, աղքատիքին պէս-պէս խնդիրներու շուրջ. իսկ աւելի յաճախ, ամէն կիրակի ուսանողները կը հրաւիրէր իրեն հետ պտոյտ մը ընել ժընեւի շրջակայքում, բնութեան ծոցում, կը մշակէր տղաները մտերմական զրոյցներու մէջ, կը պատրաստէր զանոնք հայ դատի համար:

Հրատարակեց եւ «Դրօշակ»-ի մէջ քանի մը խմբագրականներ:

*
* *

1903-ի ամառը Գրիստափոր վերադարձաւ Ժընեւ, «Փոթորիկ»-ի գործը աջակցութեամբ պսակելէ յետոյ:

Կովկասահայ բուրժուազիան՝ յեղափոխական Նեմեղիդայի վախէն, կը բերէր այժմ իր առատ «տուրքը» Դաշնակցութեան դրամարկղին: Այժմ, վերջապէս, Գրիստափոր շունչ առաւ: Այժմ արդէն կարելի էր դուրս գալ մանր «կուստարնի» ձեռնարկներու շրջանէն եւ ձեռք դարնել խոշոր գործերու... Աշնան վերջերը երկու պարագլուխները մեկնեցան ժընեւէն դէպի Բալկանները: Տեղի ունեցաւ Սոֆիայի համագումարը, Դաշնակցութեան ամենէն փոթորկալից ընդհանուր ժողովներէն մինը:

Ինտրիզը — չափազանց, աւա՛ղ, մարդկային եւ մանաւանդ հայկական արատ մը — ծայր տուած էր արդէն Գրիստափորի դէմ: Մէկ-երկու ընկեր, որոնցմէ մէկը նոյն վերոյիշեալ Վարդ-Պատ-

րիկեանը (յետագային սպաննուած կուսակցութեան դրամը վատնելուն համար) — դրած էին ժողովէն առաջ Վառնայի «Ծարժում» թերթի մէջ քողարկուած ձեւով, վարկաբեկիչ յօդուածներ Գրիստափորի մասին, անուանելով զայն, «սիրող յեղափոխական», ակնարկելով, որ նա վախկոտ է, չուզեր երկիր մտնել, կը վախճէ վտանգներէ եւայլն...

Կարծես թէ «երկիր» մը չէր ցարական Հայաստանը, Կովկասը եւ կարծէք նուազ ուսքոտ ու վտանգաւոր էր «Փոթորիկ»-ի գործը — Դաշնակցութեան ամենէն յանդուգն ձեռնարկներէն մին — որ Գրիստափոր տարաւ իր ուսերու վրայ սքանչելի stratageme-ով, տաքտով ու արիութեամբ...

Ինտրիզը հիւսուած էր: Սիմոն ալ անսպասելի կերպով եկաւ ջուր մաղելու, վերը յիշածս ընկերներու ջրաղացին: Նա մէկէն ի մէկ ժողովի ընթացքին սկսեց յուզուած ու բուռն կերպով պահանջել, որ Դաշնակցութեան պարագլուխները իրենք ալ գործեն բուն «երկրին մէջ» — այսինքն թուրքիոյ մէջ —, իրենք ալ նետուին ամենավտանգաւոր ձեռնարկներու մէջ...

Հարկաւ, յետին ու չար մտքով չէր, որ Զաւարեան կը դնէր այդ անակնկալ պահանջը: Բայց սըխալ եւ աղէտաւոր պահանջ մը... Չեմ գիտեր, թէ ինչ ընթացք պիտի առնէր Իտալիոյ ազատագրական շարժումը, եթէ անցեալ դարու երեսնական թուականներուն խալաքի ռազմիկները պահանջէին, որ Մաձձինի մղէր իր դաւադրական քարոզը բուն իսկ «երկրին մէջ» — Իտալիայում — փոխանակ իր կենտրոնը հաստատելու Ֆրանսիոյ ազատ հողին վրայ — Մարսէլի մէջ...

Արտառոց բան մըն էր Սիմոնի պահանջը. պատերազմի առնելու հրամանատարը չի նետուի կրակի

մէջ եւ չի գլխատի բանակը ... Այդ բանը սակայն կատարուեց հայոց մէջ:

Չերկարենք: Սոփիայի ժողովի հետեւանքն այն եղաւ, որ Քրիստափոր Միքայէլեանը մխրճուեցաւ երկրի դաւադրական, ռումբային դործերու մէջ եւ ռումբին ալ զոհ դնաց, ընդամէնը Սոփիայի ժողովէն տարի մը յետոյ, ընդամէնը 47 տարեկան հասակին մէջ... Սպաննուեցաւ հայ ժողովրդի մեծագոյն կազմակերպիչ տաղանդը, Դաշնակցութեան ամենէն ներհուն, ամենէն հեռահայեաց ու հեռու տես միտքը: Կուսակցութիւնը ասես մէկէն ի մէկ գլխատուեցաւ...

Եթէ անգամ Քրիստափոր ինքը որոշած լինէր դիմելու այդ յուսահատ քայլին եւ վաղաժամ կըտրելու իր թանկագին կեանքի թելը, ամբողջ կազմակերպութիւնը պէտք է ծառանար անոր դէմ, պէտք է ծառանար ամենէն առաջ ինքը Ջաւարեանը: Բայց հայկական ազատամարտի եւ հայ ժողովրդի կոյր բախտէն՝ ոչ ոք չծառացաւ այդ կորստարբեր որոշման դէմ, ընդհակառակը, ոմանք հրահրեցին, ուրիշները համակերպեցան: Գիտակցութեան լիակատար մթադնումի (aberration) վայրկեան մըն էր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան մէջ...

Սիմոն նոյնպէս «երկիր» մտեր էր, մեր հինաւորեց խմբապետ Վարդանի հետ: Բայց անոնց ուղեւորութիւնը Կիլիկիոյ մէջ լոկ քարոզչական, ուսումնասիրական պտոյտ մը եղաւ:

Ահա թէ ինչ կը գրէր ինձի Վարդանը Մանիսա-էն*) 1913-ի վերջերուն, Սիմոնի մահուան գոյժը

*) Դերեկի, Շատախի, Ղարաբաղի ռազմիկը իր օրապահիկը կը վաստկէր ընկ. Սարըհանի գործարանին մէջ:

առնելէն յետոյ.

«Տասը տարի առաջ էր: Երկարատեւ Թափառումներից ու տանջանքներից յետոյ, ինչպէս բուքից ազատուածը, մի տաքով սենեակի մէջ հանդիստ էի առնում: Քանի մի ընկերներ եկան մօտս. մինը առաջարկում էր Սասուն գնալ, միւսը՝ Պարսկաստան, երրորդը մի այլ տեղ: Բայց ես բոլորովին ուժասպառ էի եւ կ'ուզէի ժամանակահորապէս հանգստանալ: Մերժում էի ընկերներին: Բայց ահա Սիմոնի նամակը.

«Հանգստանալու ժամանակը չէ, սիրելիս, պէտք է երթամ Կիլիկիա, դուն էլ պէտք է դաս ինձ հետ»:

«Մերժել այլեւս չէի կարող — դրողը Սիմոնն էր: Եկաւ, ինքն անձամբ եւ ես խօսք տուի:

«Նորէն տարագրի ցուպը ձեռքս առայ: Սիմոն անչափ ոգեւորուած էր, բնաւ չէր հանգստանում, անվերջ աշխատում էր: Ուր էլ լինէր — (Կիլիկիայում) իսկոյն բարեկամների, ընկերների մի շրջան կը կազմէր. կը մտնէր բոլոր խաւերի մէջ, այնքան մատչելի էր: Ուր էլ գտնուէր, բոլոր տեղերի հետ կապեր կը պահպանէր եւ ամէն վայրից տեղեկութիւն կ'ունենար: Թղթակցութեան մէջ անսովոր եռանդ ունէր:

«Երկար պտոյտներից յետոյ Բէյրութ հնձ. ապրում ենք մի հիւրանոցում: Մի օր գնացել էի դուրսը պտտելու: Վերադառնում եմ եւ մտնում Սիմոնի մօտ: Նրա դէմքը այլայլուած է, մատները այրւած: Ի՞նչ է պատահել, հարցնում եմ... Պատասխան չի տալիս: Նորից եմ հարցնում եւ նա հեռագիրը դնում է առջեւ... Քրիստափորի մահուան բօթն էր: Երբ հեռագիրը կը ստանայ, ալքօօլի վերայ թէյ կը պատրաստէ եղբեր եւ սոսկովից ու չը-

փոթուելուց ձեռքերը կ'այրէ: Շատ արտասուելուց՝ դէմքի արտայայտութիւնը բոլորովին փոխուել էր»...

.

«Մի նոր գոյժ հասաւ, այս անգամ կովկասից: Պայթել էր հայ-թաթարական ընդհարումը, որ մեզ երկուսիս էլ շփեցրեց:

«Պէտք է վերադառնայի առժամապէս ժընեւ: Սիմոն դեռ պիտի մնար: Յանձնեց ինձ մի քանի նուիրական իրեր՝ ժընեւ բերելու համար: Հաւաքել էր իր Կիլիկիան թափառումներու միջոցին: Սիմոնը — պաշտող, սիրահար հայկական բնութեան, նրա օդի, ջրի, լեռների ու ջրերի ... Զէյթունի մէջէն անցնող Զիհան գետի ջրից լցրել էր մի շիշ եւ պահել որպէս սրբութիւն: Մերսինի թէ թարսուսի բանտարկեալներին այցելելով, ստացել էր նրանցից, իբրեւ յիշատակ, նրանց ձեռքի աշխատանք — վեց փայտէ գդալներ: Մի ինչ որ լեռից մի կտոր քար էր վերցրել եւ մի քանի ուրիշ մանր մուկներ, բոլորն էլ Կիլիկեան յիշատակներ: Յանձնեց ինձ, որ բերեմ ժընեւ, «Դրօշակ»ի թանգարանի համար:

... «Անվերջ չարչարանքներից, հալածանքներից յետոյ, երբեք ես նրա բերնից չեմ լսել դժգոհութեան մի խօսք: Գուցէ Սիմոնը միակ լինի՝ այնքան անուշադիր դէպի իր սնունդը, հագուստը եւ այլ պէտքերը: Շատ էի կուռում, յանդիմանում, բայց նա ժպտում էր ու կարեւորութիւն չէր տալիս: Ժուժկալ էր մանաւանդ իր քարոզչական թափառումների ընթացքում: Կը մտնէի իր սենեակը. ահա նա յոգնած պառկելէ, ըստ սովորութեան կողքի վրայ եւ անբաժան չալը ուսերին: Ապա կը վերկենար ու թէյ կը պատրաստէր: Մոծրակը կտորած

մի թէյաման ունէր, արկղի մէջ՝ մի քիչ հաց ու պանիր կամ մի երկու հաւկիթ, մի թղթի մէջ՝ շաքար ու սուրճ կամ թէյ, ալքօօլի լամպան էլ քովը: ... Յիշողութիւնները առատ-առատ խմբում են ուղեղիս մէջ, սեղմում կոկորդս»...

V

ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Վրայ Հասաւ ուսական առաջին յեղափոխութիւնը: 1905-ի խանդավառ օրերն են... Զաւարեան Թիֆլիզ է:

Առաջին անգամը Դաշնակցութիւնը կը հիմնէր իր ազատ մամուլը երկրի մէջ: Հոն կը համախմբուէին նաեւ բազմաթիւ ընկերներ, եկած արտասահմանէն: Դերերը կը բաշխուէին. որը թերթի խմբագիր, որը շրջիկ քարոզիչ, որը շարքեր կազմակերպող: Աշխատանքը կ'եռար եւ ոգեւորութիւնը ընդհանուր էր, հակառակ հայ-թաթարական կռիւներուն, որ տակաւին կը շարունակուէին, բայց Դաշնակցութեան բուն հակահարուածներէն յետոյ հայ ժողովուրդը թեւե՛ր առեր էր եւ այլ եւս վախ չունէր իր անգիտակից դրացիէն:

Այդ համատարած ոգեւորութեան ու տենդային եռուդեռի մէջ, ուր իւրաքանչիւրը իր հրատապ աշխատանքն ունէր, մէկը մնացեր էր կղզիացած ու տրտում, լքուած ու անմխիթար... Ասեա խապառ յուսահատուեր ու ընկճուեր էր եւ անգամ կովկասահայոց ազատութեան նորածագ արեւը կարծէք ոչինչ չէր ըսեր անոր...

Սիմոնն էր: Այդ վիճակի մէջ գտայ զինքը, երբ 1905-ի ամառը թողի Ժընեւն ու «Դրօշակ»^{*}) եւ ընկերներու հրաւերով գացի Թիֆլիզ:

Ո՞րք մնացեր էր մեծ ընկերոջ աղէտաւոր մա-

^{*}) Հոն կը մնային Ակնունին, եւ մեր դժբախտ Յարութիւն Դալֆայեանը:

հէն յետոյ, խղճահարութեան տագնապ ունէր, որ ինքն ակամայ թերեւս պատճառ եղեր էր Քրիստափորի նահատակութեան իր անխոհեմ պահանջներով Սոֆիայի ժողովին մէջ (կային ընկերներ, որ կը շնջային այդ).... Այսպէս թէ այնպէս Սիմոն բոլորովին չլմուածի պէս էր, ասեա խապառ խորտակուած: Գուցէ՞ ընկերներն ալ ամէնքն այլեւս նախկին ջերմութեամբ, խանդաղատանքով, չէին շրջապատեր զինքը...

Ոչ ոք զարմացուց ինձ իր մէկ յայտարարութիւնը ընկերական բազմամարդ ժողովի մը մէջ: Գումարուած էր ժողովը Բեթղէհէմեան, փողոցի վրայ գտնուող Թադէոսեաններու տան մէջ: Իմացայ, որ ի միջի այլ խնդիրներու, պիտի որոշուի իմ պաշտօնի հանգամանքը, իրեւ նորեկ ընկերոջ: Կը կարծէի, թէ մենակ ես էի տակաւին գործի չլնուած: Բայց ահա, յանկարծ, խնդիրը կարգադրուելէ յետոյ, Սիմոն խօսք կ'առնէ եւ դառնացած չեչտով մօտաւորապէս հետեւեալը կ'ըսէ.

— Ահա ամիսներ է, որ ես եկած եմ (Կլիկիայէն) եւ մինչեւ օրս կազմակերպութիւնը չունեցաւ ոեւէ ժողով, խորհրդակցութիւն՝ ինձի ոեւէ գործի լծելու: Ուրախ եմ, որ վերջապէս կայացաւ այս ժողովը եւ կը յուսամ, թէ իմ անելիքն ալ պիտի որոշէք:

Արդարեւ, տեղեկացայ, որ Սիմոն կենդանի մասնակցութիւն չունէր գործերուն եւ անգամ ամիսներու ընթացքին ոչ մի այց ու քարոզչական պտոյտ չէր ըրած հայկական գաւառներու մէջ, ուրկէ հեռացած էր այնքան տարիներ եւ ուր այժմ նոր կեանք կը ծլէր, նոր եռանդ ու ոգեւորութիւն:

Սիմոն չկար անգամ «Յառաջ» թերթի մէջ, որու շուրջը համախմբուեր էին սկզբներում բազմա-

Թիւ խմբագիրը ու աշխատակիցները:

Եւ հէնց հոն էր, որ կը ձգտէր Սիմոն... Շուտով նա ինքը սուր կերպով դրաւ իր պահանջը ընկերներու առջեւ, թէ կ'ուզէ «Յառաջ»-ի խմբագիրներէն մէկը լինել...

Այդ արդէն բոլորովին շուարեցուց ինձի: Եւ արած էին եւ շատերը հին ու նոր ընկերներէն: Սկսուեց անախորժ վէճ մը, որ բաւական ատեն թունաւորեց մեր թիֆլիզեան պայծառ մթնոլորտը:

Մեր մեծ ընկերոջ տարօրինակ ու ցաւեցնող վրիպումներէն մէկն էր այդ — վրիպումներ՝ որ պարտաւոր ենք արձանագրել, հաւատարիմ մեր ընդունած նշանաբանին. *de mortuis aut verum aut nihil...* «Մեռելի մասին կամ ճշմարիտը կամ ոչինչ»... Նշանաբան մը, որ կիրառեցինք նաեւ Քրիստափորի կենդանագիրը գրելու ատեն: Իդէալ մարդը տակաւին չկայ ոչ մի ազգի մէջ, ամէն բան յարաբերական է եւ այդ վրիպումներն ու թերութիւնները չեն, որ կարող են նսեմացնել մեզ մեծ ուսմաններու հոյակապ դէմքերը:

Խմբագրութիւնը արդէն իսկ բազմամարդ էր, Ահարոնեան, Խաթակ, Թոփչեան, Նազարեան, Վարանդեան: Զիշդ է, ատոնց մէջ չկային գիւղատընտեսներ, քաջածանօթ երկրի տնտեսական պայմաններուն, բայց այդ պակասը կրնար լրացնել Սիմոնը դրսէն, աշխատակցութեամբ:

Ընկերները կ'ըսէին անոր.

— Քու տեղը օրաթերթի խմբագրատունը չէ, ուր պէտք են արագ գործող, դիւրին գրչի տէր ժուրնալիստներ — քո տեղը հրապարակն է, ժողո-

վուրդը, գնա՛ մշտապէս չիռուր անոր հետ, քարոզիր, կազմակերպիր շարքերը, զօրացրու կուսակցութիւնը նոր պայքարներու համար՝ ազատ Կովկասի մէջ...

Ոչինչ չէր ազդեր Սիմոնի վրայ. նա յամառօրէն առաջ կը տանէր իր պահանջը: Սուր հակառակութիւն մը պայթեցաւ, մասնաւորապէս իրեն ու Ահարոնեանի միջեւ, որը ոչ մի պայմանով չէր ուղեր տեսնալ Զաւարեանը խմբագրի պաշտօնում...

Պէտք եղաւ Հայր Աբրահամի հայրական միջամտութիւնը այդ անախորժ վէճը յարգարելու համար: Սիմոն մտաւ խմբագրութեան մէջ, մնաց քանի մը շաբաթ, ինքն իսկ համոզուեցաւ, որ իր տեղը չէր եւ հեռացաւ:

Զախող քայլ մըն էր, որ մեծ ցաւ պատճառեց մօտիկ ընկերներուն: Երբեք այդպիսի քայլ մը չէին ըներ Ռոստոմ, Քրիստափոր, Հայր Աբրահամ: Եւ շատերու համար առեղծուած մնաց Սիմոնի այդ յամառ ձգտումը դէպի «Յառաջ»-ի խմբագրութիւնը:

Աթոռամոլութեան, սնափառութեան մասին խօսք չէր կարող լինել, ի հարկէ: Սիմոն պարզապէս մոլորութեան մէջ էր. ինչպէս վերը ըսինք, ան հաւատացած էր, որ ամէն գրագէտ մարդ կարող է գրել, որ գրելու արուեստը առանձին վարժութիւն չէր ալ պահանջեր: Ուստի կը խորհէր, որ «Յառաջ»-ը իրեն համար լաւագոյն ամբիոնն է...

Միւս կողմէն, ան թերեւ կը նշմարէր «Յառաջ»-ի խմբագիրներու կողմէն չկամութիւն ու անիրաւութիւն իր անձի նկատմամբ. եւ, ի հեճուկս այդ ընկերներու, կ'ուզէր ամէն գնով խմբագիր լինի...

*
* *

Շուտով ուրիշ պարագայի մը մէջ տարօրինակ դիրք մը բռնեց Սիմոնը: Հայ-թաթարական ընդհանրումներու օրերն էին: Խմբապետ Տէր Աբրահամեան (կեղծանունով «Թռուցիկ») կը գործէր Ղարաբաղի մէջ, իբրեւ ընդհանուր հրամանատար Վարդանի օգնական եւ անոր ենթակայ: Այդ Թռուցիկը թոյլ տուեր էր իրեն Խոջալլուի մօտերը տասնեակ մը խաղաղ, անզէն թուրք արաբաջիներ գերի վերցընել, իր զինուորներու ձեռքով, քաշել զանոնք անտառի խորքը եւ, ի տեղի պատանդ պահելու, զնդակահարել է զանոնք: Տէր Աբրահամեանի այդ «Ժեսթը», որ պատիւ չէր բերեր իր քաջութեան եւ հակառակ էր կուսակցութեան որոշումներուն, բուն կերպով դատապարտուեցաւ նոյն իրեն Վարդանի կողմէն, որը զայն հեռացուց Գործունէութեան վերոյիշեալ շրջանէն:

Տէր Աբրահամեանի այդ ժեսթին իբրեւ պատասխան, քանի մ'օր յետոյ Աղդամի թուրքերը գերի վերցուցին Եւլախ-Շուշի խճուղիով անցնող հարիւրի չափ խաղաղ հայեր ու հայուհիներ եւ մեռցուցին:

Վարդանի ձեռքով պատժուած խմբապետը կուգայ թիֆլիզ: Պատասխանատու ընկերները կրկնեցին անոր վերաբերմամբ դատապարտութեան վճիռը եւ մենամենակ Սիմոնն էր, որ ոչ միայն չդատապարտեց յանցաւորը, այլ եւ իր պաշտպանութեան տակ առաւ զայն...

*
* *

1903-էն — 1905-ը տխուր, անփառունակ շրջան մըն է մեր ընկերոջ երկարատեւ ու փառաւոր կառիքի մէջ: Կարծէք իսպառ կորսնցուցեր էր հաւասարակշիռը Քրիստափորի մահէն յետոյ եւ կենտրոնախոյս ու ձախորդ շարժումներ կ'ընէր, պաղեցնելով շարք մը ընկերներ:

Բայց 1906-ին Սիմոն Զաւարեանի հմայքը վերստին բարձրացաւ յաջաւամբողջ կովկասահայութեան: Գումարուեցաւ Խրիմեան Կաթողիկոսի հրաւերով էջմիածնայ կենտրոնական ժողովը, տեսակ մը ռուսահայոց Սահմանադիր ժողով, որու նախագահ ընտրուեցաւ միաձայն Սիմոն:

Այդ ընտրութիւնը, կուսակցական ընկերներու եւ չէզոք համակիրներու վստահութեան այդ քուէն վերակենդանացուց զինքը: Խանդավառութեան դադաթնակէտին էր: Եւ եղաւ սքանչելի նախագահ մը, տարաւ իր նուիրական ու պատասխանատու պաշտօնը, նուրբ տակտով, ձեռնհասութեամբ եւ արդարութեամբ: Բաւական չէր այդ: Շուրջ 60 պատգամաւորներու մէջ ան եղաւ ամենէն գործնական միտքը, իբրեւ քաջածանօթ ռուսահայոց տնտեսական-սոցիալական իրականութեան: Եւ մինչ շատերը մեղմէ — Դաշնակցական պատգամաւորներէս — զբաղուած էին թէօրիաներու եւ ընդհանուր սկզբունքներու արծարծումով, ինքը նախագահը արտասանեց մատիստրալ ճառ մը, որ հիւթեղ ատենախօսութիւն մըն էր մեր դպրոցներու եւ այլ հանրային, կուլտուրական հաստատութիւններու փոփոխման ու բարելւման մասին:

Կը քարոզէր արհեստագիտական դպրոցներ բանալ, տարրական ուսում մտցնել, տարրական գիտելիքներ տարածել ժողովրդի մէջ, փոխանակ մեծ թուով ուսանողներ պահելու համալսարաններում ու այլ բարձրագոյն դպրոցներում:

Մօտ երկու ժամ տեւեց ատենախօսութիւնը բազմամարդ ժողովի խորունկ ու յարգալիւր լռութեան մէջ: Երկար ծափահարուեցաւ եւ, իբրեւ բանախօս, իբրեւ նախագահ, արժանացաւ ամբողջ ժողովի, նաեւ փոքրաթիւ հակառակորդներու մեծարանքին, ստացաւ եզակի դիրք մը կովկասահայութեան մէջ:

Եւ երբեք, սակայն, լոյսի չլացուցիչ ճաճանչները չկուրացուցին անոր պայծառ ու շիտակ տեսողութիւնը, երբեք ամենափայլուն դիրքերն ու աջողութիւնները չկարողացան խախտել անոր համեռտութիւնը: Անցաւ փառքի գինովութիւնը — եւ Սիմոն նոյն վաղեմի դէրվիշն էր: Երբեք ցուցամոլութեան ոեւէ ստուեր, երբեք սնապարծ ամբարտաւանութեան ոեւէ ժեստ:

VI

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՆՅԵԱՑՔԸ

Կարդացէք յօդուածներու եւ խանդավառ ներողներու այն անվերջ շարանը, որ լոյս տեսաւ անոր մահուան առթիւ արեւելահայ եւ արեւմտահայ մամուլի մէջ: Ամէնքը սրտառուչ ջերմեռանդութեամբ մը կը դրուատեն մեր թանկագին ննջեցեալի բարոյական առաքինութիւնները:

Սիմոն Զաւարեան արտակարգ դէմք մըն էր նաեւ իր ինքնատիպ մտաւարժմով, իր ուժեղ իմացականութեամբ եւ իր դիտական պաշարով: Բայց անոր հիացողները կը ծանրանան մանաւանդ անոր բարոյական դժերուն վրայ, կը հռչակեն անոր պարզութիւնն ու մաքրութիւնը, անաղարտ շիտակութիւնն ու անսահման անձնուիրութիւնը:

Հասկանալի է թէ ինչու... Ժողովուրդը իրեն մօտեցող գործիչներու մէջ ամենէն առաջ բարոյական արժէքներ կը փնտռէ եւ եթէ չկան անոնք — ոչ մէկ խելք ու իմացականութիւն չի կրնար չափել մէկ խելք ու իմացականութիւն: Կը չահէ գուցէ ժամանակաւորաբար, բայց ոչ երբեք յարատեւօրէն: Ժողովուրդը կը սիրէ միայն իր դատին հաւատարիմ անձնուրացները...

Բարոյականի այդ նախընտրութիւնը մտաւորի առաջ՝ բնական է եւ կրթուած, մտաւորական տարրերն ալ կը մատենեն նոյն նախասիրութիւնը: Մարդանհատը այնքան աւելի արժէք կը ստանայ իր շքեղապատի աչքում, այնքան աւելի կը բարձրանայ

հասարակական ճշմարիտ արժեքներու սանդուխին վրայ, այնքան աւելի կը շահէ յարդանք ու համակրանք, որքան աւելի շեշտուին անոր մէջ այդ բարոյական, քաղաքացիական առաքինութիւնները: Առանց ատոնց՝ չկայ նոյնիսկ ճշմարիտ մտաւարակամ մը...

Բարոյական արժեքները եւս առաւել բարձր են՝ որ մարդ-քաղաքացին ձեռք կը բերէ դանոնք ոչ իբրեւ բնութեան պարզեւ — ինչպէս մտաւոր ընդունակութիւնները, տրամաբանելու ոյժը, իմացականութիւնը — այլ կը վաստըկէ առաւելապէս ինքնամշակմամբ, ինքնադաստիարակութեամբ, անդու ու դժուարին ճիշդերով, մաքառելով ժամանակի ու միջավայրի յարուցած անհամար արգելքներուն դէմ: Արդարեւ անհատը մարդ մըն է, բառիս ճշմարիտ, վեհագոյն իմաստով:

Դիւրին բան մը չէ՝ մարդ լինել — մանաւանդ մեր հայկական միջավայրում: Զաւարեանը — նըստատուութեամբ, անշուշտ, իր առողջ ու բնատուր հակամներէն — ինքն էր մշակեր իր բարոյական անձնաւորութիւնը, ինքն էր ձուլեր իր քաղաքացիական պատկերը, եւ նա մէկն էր այն սակաւաթիւ ընտրեալներէն, որ կրնար ըսել հպարտութեամբ.

— «Homo sum!» «Ես մարդ եմ»...

Եւ վա՛յ անոր, որ կը դիտէր այդ անձնաւորութիւնը եւ կը փորձէր ստուեր ձգել այդ անբիծ պատկերի վրայ: Խոնարհ, յիսուսեան կերպարանքը կը փոթորկուէր խօլ կրքով մը, աչքերը կը փայլատակէին եւ վտիտ մարմինը կը ծառանար հակառակորդի դէմ՝ ահեղ ու անողոք:

Մաքրութիւնը, շիտակութիւնը եւ նման առաքինութիւնները դեռ բաւական չեն՝ զաղափարական

մարտնչողի կառիէրը ստեղծագործելու համար: Պէտք է եւ բնաւորութիւն, նկարագիր: Պէտք են քաղաքացիական առաքինութիւններ, կամքի ոյժ, մտքի ու գործողութեան անկախութիւն, արիւնքութիւն ու խիղախութիւն: Հերոսը, ռահվիրան ոչ միայն գիտէ տառապել ժողովրդական ցաւերով, ոչ միայն իր ջինջ հոգու խորքերում կ'ատէ ամէն ճշունամ ու բռնութիւն, այլ եւ ընդունակ է ծառանալ բռնաւոր ոյժերու դէմ, առանց հաշուի առնելու իր անձի համար զալիք վտանգները:

Սիմոն դարձաւ յեղափոխական իր անհանգիստ ու հրեղէն խառնուածքի ոյժով, այլ եւ իր ուրոյն դատողութեամբ, իր ինքնատիպ, յաւերժօրէն եռուռն ուղեղի հրահանգով: Եւ յեղափոխական երկարատեւ գործունէութեան մէջ, նա ունեցաւ երկու հզօր եւ առ երեւոյթս ներհակ խթաններ, երկու սկզբունք, որոնք այնքան փայլ ու հրապոյր կուտային անոր դէմքին ու կառիէրին.

— Անհատականութիւն եւ այլասիրութիւն:

Իր բարոյական աշխարհահայեացքի երկու հիմնական սիւներն էին, երկու «հակադիր» բեւեռներ, որոնք սակայն փոխադարձաբար կը լրացնէին, կազմելով գեղեցիկ ներդաշնակութիւն մը:

Ունեցե՞ր են արդեօք անոր վրայ ունէ ազդեցութիւն Նիշէ, Դարվին կամ ռուս սուրբկտիվիստ*) փիլիսոփաներն ու ընկերաբանները... Ուրկէ՞ կուգար անհատապաշտութեան այդ բիւրեղեայ հաւատամքը, որով մեր ընկերը՝ տողորուած էր մինչեւ ուղ ու ծուծ: Նա գիտէր, որ ընկերային էօլոյսիոնը վաղ թէ ուշ պիտի ծնունդ տայ բարձրատիպ, իդէալական մարդկութեան, գիտէր, որ այդ վերջի-

*) Ենթակայապաշտ

նը պիտի իրագործուի մարդ-անհատի աստիճանական կատարելագործումով, ուժեղ, բարձրատիպ անհատականութիւններու յանդաբերութեամբ: Ուժեղ, հարուստ՝ նախ բարոյական իրենց գծերով: Նա տիրութեամբ կը դիտէր, թէ ինչպէս ժամանակակից ընկերային կարգերը մակարդակներ են (niveler) միլիոնաւոր բազմութիւնը, տափականացրել են անհատները, զրկել զանոնք իրենց ուրոյն առանձնայատկութիւնները շեշտելու կարողութենէն: Նա չէր սիրեր շարքօն, անդոյն եւ դիմադուրկ անհատներ, կը սիրէր զանոնք, որ ամէն տեղ, ամէն պարագայի գիտէին անվախ ու անկաշկանդ իրենց ինքնութիւնն արտայայտել — ուրոյն միտք ու դատողութիւն, ուրոյն գործ ու կամեցողութիւն, գերծ անկախ շրջապատի կաշկանդումներէն, ամէն տեսակ այլասեռող կապանքներէ... Կը սիրէր, մի խօսքով, ուժեղ, ինքնատիպ անհատներ, կը յարգէր, կը գնահատէր զանոնք, թէկուզ լինէին ուխտերիմ հակառակորդներ ազգային-հասարակական պայքարներու մէջ:

Իսկ Թիւրքաց Հայաստանում — որ անապատ մըն էր ուժեղ անհատներ փնտռողին համար — նա կը գնահատէր անգամ սոսիոլական հայ աւագակները, որոնք նոյնպէս իրենց տեսակի ուժեղ անհատականութիւններ են: «Ամայութիւնը այնքան է վհատեցուցիչ, կ'ըսէր Զաւարեան, որ ինձի ուրախութիւն կը պատճառեն. անգամ այդ սակաւաթիւ աւագակաբարոյ տիպերը, որ կ'երթան սոսկ թալանի մտահոգութեամբ զարնելու քրդին, տաճկին, երբեմն եւ հային: Վատ չէր լինի, եթէ այդ ըմբոստ, սրտոտ, յանդուգն հոգիները բազմանային մեր իներտ միջավայրում, ժամանակին թերեւս հնարաւոր կը լինէր ուղղել հոսանքը այլ ճանապարհով»:

Երբեմն ասեա Շիլլէրի աւագակներու պաշտամունքն ունէր Սիմոնը:

Իւրաքանչիւր անհատ պէտք է գիտակցէ իր մարդկային արժանաւորութիւններն ու կարողութիւնները, պէտք է ձգտի դուրս նետուիլ այն կաշկանդող շրջանակներէն, ուր արդի ընկերային բարքերը կը պահեն զինքը կրաւորական հնազանդութեան մէջ, պէտք է չընդունէ կուրօրէն աւանդական կեղծիքներն ու հաւատալիքները, պէտք է քննադատաբար վերաբերուի դէպի բոլոր հասարակական «արժէքները», մերժէ զանոնք, եթէ չեն համապատասխաներ իր անհատական տենչանքներուն, իր իդէալի ոգուն, պէտք է ձգտի ազատագրուիլ հանրային շինծու պայմանադրութիւններէն եւ համարձակ կոչու յայտարարէ բոլոր կեղծ արժէքներու դէմ, յանուն մարդկային անհատականութեան սըրբազան իրաւունքներու:

Հայոց կեանքը մասնաւորապէս որքա՛ն հարուստ է այդ կեղծ արժէքներով, սին ու շինծու մեծութիւններով եւ գոեհիկ նախապաշարումներով... Դեռ չենք խօսիլ հարիւրաւոր այլ ոճրանիւթ ախտերու մասին: Եւ ի՞նչ զարմանք՝ որ Զաւարեան յաւիտենական ըմբոստացողի եւ խարանդդի դերի մէջ ամենուրեք — Թիֆլիզում, թէ Պոլսում, Կիւիկիայում, Մուշում — ամէն տեղ, ուր անոր ջիւղ, անխարդախ եւ պահանջկոտ ոգին կը զարնուէր շըրջապատի բարոյական այլանդակութիւններուն:

*

* *

Կոի'ւ յանուն անհատականութեան:

Անհատը պէտք է նուաճէ լիակատար հնարաւորութիւն՝ զարգացնելու իր մտաւոր ու հոգեկան

կարողութիւնները: Բայց անհատի այդ իրաւունքը, Զաւարեանի հասկացողութեան մէջ, միանգամայն ներդաշնակ է ընդհանրութեան, հաւաքականութեան իրաւունքներուն հետ: Իւրաքանչիւրը պարտաւոր է շեշտել ամէն առթիւ իր անկապտելի անհատականութիւնը, բայց եւ միաժամանակ պարտաւոր է յարգել ուրիշ մարդկանց արդար ու անբռնաբարելի իրաւունքը:

Ինքնասիրութիւնը, կամ կ'ուզէք, ինքնապաշտպանութիւնը, էգօրիզմը իր ազնուագոյն ըմբռնումով կը ձուլուի — Սիմոնի դէմքի ու աշխարհահայեացքի մէջ — այլասիրութեամբ կամ արդրութիւնի հետ: Անտիթեզ, հակօրինութիւն չկայ երկու հասկացողութեանց միջեւ, եթէ միայն էգօրիզմ բառին տակ հասկնանք լոկ մարդկային անհատականութեան ու անոր իրաւունքներու շեշտումը եւ ոչ բիրտ եսամոլութեան ու սանձարձակ վայելումի հաւատամք մը: Դա Շտիրներեան էգօրիզմը չէ, որ կը հեգնէ, կ'ոտնահարէ «իդէալիստները»՝ գաղափար, հայրենասիրութիւն, պարտաճանաչութիւն, անձնութիւնութիւն եւայլն: Ընդհակառակը՝ զաւարեանական անհատապաշտութիւնը խիստ բարձր կը դասէ այդ իդէալները եւ կը քարոզէ մշտապէս զոհաբերել անոնց համար, կը քարոզէ անդադրում զրկանք, նահատակութիւն — յանուն գաղափարի:

Ասպետ չէր բնաւորութեամբ, ճշնաւոր չէր խառնուածքով: Նա կը սիրէր կեանքը, կը պաշտէր բնութիւնը եւ կը բաղձար, անտարակոյս, ապրիլ բուռն, ներդաշնակ, ամբողջական կեանքով: Բայց հայկական իրականութիւնը կը դնէր կենսութեան մարդուն առջեւ իր անողոք veto-ն, կը ստիպէր իդէալիստ մարտնչողին՝ կըտիլ ու կիսուիլ, խեղդելով անոր մէջ եսի ուժեղ ու օրինաւոր պահանջ-

ները: Եւ ազատութեան ու հաւասարութեան ռահ-վիրան առաջ կ'երթար ճշնութեան ծանր խաչը շաւակած, յօժարակամ հրաժարուելով կեանքի վայելքներէն, վասնզի հայրենի իրականութեան մէջ կը տեսնէր միայն թշուառութիւն ու հեծեծանք:

Եթէ մէկ կողմէն մեր ընկերոջ լայն ու վեհանձն սիրտը բաց էր մարդասիրական ամենաբարձր թըռիչքներու համար, եթէ — տակաւին Մոսկուայի, «Պետրովկայի» օրերէն — նա ընդունակ էր սիրել ու յարգել մարդկային անձնաւորութիւնը առհասարակ, անկախ տեղէ ու պարագաներէ, համակրել անոր վշտերուն ու զրկանքներուն, — ապա որքա՞ն առաւել զգայուն էր հարազատ ցեղի, իր արիւնակից հայ ժողովուրդի ցաւերուն հանդէպ:

Ինչքան ալ այդ աշիւ սիրտը ըմբոստանար ամէն տեսակ շրջանակներու, անշրպեաներու դէմ, այնուամենայնիւ, նա եւ, բոլոր երկիրներու ընկերվարականներուն պէս, յայտնի տարբերութիւն մը կը դնէր, չէր կարող չդնել հարազատի եւ օտարի միջեւ, կը սիրէր առանձնապէս ջերմ, քնքոյշ սիրով իր սեփական հայրենիքն ու ժողովուրդը:

«Ուրիշ կերպ անհնարին է, կ'ըսէր յաճախ վիճաբանական ժողովներու մէջ, արծարծելով հայրենասիրութեան իր դաւանանքը — դա բնութեան պահանջն է, հայրենիքը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ ընդարձակուած, ճիշդաւորուած ընտանիք մը եւ բնական է, որ աւելի սերտ, աւելի ջերմ զգացումներ տիրեն հայրենիքի մը զաւակներու միջեւ, քան ամբողջ մարդկութեան անդամներու»:

Տարտամ, ամուլ, հայրենամերժ կօմօպօլիտիզմը, որուն յարեր էր Զաւարեանը ուսանողութեան օրերուն ռուս նիհիլիզմի ազդեցութեան տակ, իսպառ չոգիացաւ հայ իրականութեան պա-

հանձներու հանդէս: Հարազատ ժողովրդի անօրինակ տառապանքը, մասնաւորապէս Թիւրքաց Հայաստանում, միշտ աւելի եւ աւելի արծարծեց անոր մէջ հայկական հայրենասիրութեան հաւատամքը, որ կը հասնէր ճշմարիտ պաշտամունքի մը: Եւ յաճախ ստիպուած էր պայքարելու ընկերավարութեան սխալ ըմբռնումներու դէմ, որ կը մատնէին սոցիալիզմի նորընծաները մարքսիստական դպրոցէն: Ասոնք, տարուած նոյն համաշխարհաքաղաքացիական միաժիտ զառանցանքով, կը պահանջէին մէկ համայնապարփակ սիրոյ մէջ ընդգրկել ողջ մարդկութիւնը, կը պահանջէին դրժել ազգ ու հայրենիք, իբրեւ հինցած, «բուրժուական ֆէտիշներ», կը թելադրէին Թիւրքահայոց դատն եւս ընդունել, իբրեւ պարզ, մարդասիրական գործ մը, որուն «կարելի է նպաստել»:

Անմիտ, անարիւն համաշխարհաքաղաքացիութիւնը*) ըննադատութեան չի կարող դիմանալ: Բոլջեւիկներու հաւատամքն է այդ: Քարոզելով սիրել ամէնքին, անոնք իրականի մէջ ոչ ոքի չեն սիրեր: «Համամարդկային» սիրոյ տարտամ անհունութեան ծոցին մէջ կը տարրալուծուի եւ կը չքանայ ամէն զգացում...

Զաւարեանի ուղեղին մէջ չէին կարող յարատեւօրէն տեղ գտնել նման թէօրիաներ: Եւ յարգելով հանդերձ մարդ-էակը աշխարհագրական բոլոր գօտիներու մէջ, պաշտելով հանդերձ ընկերավարութեան կամ համաշխարհային ազատագրութեան մեծ դատը — նա իր կրակոտ խառնուածքի բոլոր ոյժով

*) Տուրք մըն է, որ կը հատուցենք մեր արեւմտահայ մտաւորականներու յամառութեան՝ գործածելով երբեմն այս սոսկալի բառերը... Մ. Վ.

կը հակադէմ վերոյիշեալ զառանցանքներուն դէմ, կը քարոզէր ամենաշերմ հայրենասիրութիւն: Զինքը յաճախ կ'անուանէին չովինիստ, ազգայնամուր: Սիմոնի հոգը չէր:

Կը յիշէ Որիմեանի թաղումը էջմիածնում: Մեռեր էր հայ ժողովրդի պարծանքներէն մէկը եւ, սակայն, այդ մահը կարծէք սովորական, մանր անցք մըն էր մեր ձախակողմեան նորընծաներու աչքին... Չէ՞ որ, հոգեւորական մըն էր, եկեղեցու պետ մը: Անտարբեր էին եւ մեր պահանջողական, նոյնիսկ ազատամիտ տարրերը... Որիմեան «անպէտք կաթողիկոս» մըն էր, անչնորհ վարչագէտ, էջմիածինը քանդող, դրամները անհաշիւ ծախսող եւայլն:

Դաշնակցութիւնը, զոր յաճախ մեղադրեր են ազգային արժէքները դրժելու մէջ, դառնութեամբ հանդիսատես էր այդ անլուր վանդալականութեան: Եւ մեծ հայուն թաղման օրը մէկը սլացաւ Թիֆլիզէն դէպի էջմիածին, նետուեց դահալէժ հանդէսին մէջ, իրարանցում ձգելով իր շուրջը, ցցուեց իր վտիտ մարմնով բացուած գերեզմանի առջեւ եւ ցաւէն ու զայրոյթէն դողալով, արտասանեց ընդհանուր, խորունկ լուծութեան մէջ, յուզիչ դամբանական մը, որ անվերապահ ներքող մըն էր — Որիմեանի...

Սիմոն Զաւարեանն էր: Սօցիալիզմի թոթովախօս նորընծաները վերստին նետեցին անոր հասցէին սովորական ածականները՝ «չովինիստ», «կղերական»... Սիմոնի հոգը չէր: Նա եկեր էր հասկցնելու ազգային միջակութիւններուն, որ մեծ մարդկանց չի կարելի չափել դաճած չափերով, եւ այն վայրկեանին, երբ նա գեղեցիկ յափշտակութեան մէջ մեռած կաթողիկոսի գովքը կ'արտասանէր —

ընթացքին, որոնք ամբողջ երկու տարի (1911-1913) կը թունաւորէին Կ. Պոլսոյ մեր ընկերական մթնոլորտը:

Բայց ընդհանրապէս սիւմնեան յարձակումները առարկայական բնոյթ կը կրէին — ոչ անձնական: Եւ այդ շիտակ առարկայականութեան չափազանց շեշտուած հակումը երբեմն կը մղէր նրան դէպի անօրմալ քայլեր: Երբեմն կը տեսնէիք նրան Հովանաւորի դերին մէջ հանդէպ անհատի մը, որ ծանրապէս մեղանչէր էր բարոյականութեան կամ կազմակերպական այս ու այն սկզբունքի դէմ եւ այդ պատճառով կը հալածուի մեծամասնութեան կողմէ: Յիշեցէ՛ք Տէր Աբրահամեանի պարագան, որ ցուցադրեցինք նախորդ էջերում: Սիւմն իր պաշտպանութեան տակ առաւ այդ ընկերը, որու քայլերը խստիւ կը դատաւարասուէին ընկերներու ճշող մեծամասնութեան կողմէ:

Դարձեալ օրինակ մը: Համբարձում Առաքելեանը կար, «Մշակ»ի հանրածանօթ խմբագիրը, որ օրն ի բուն իր թերթի մէջ աներեւակայելի լուտանքներ կը թափէր Դաշնակցութեան եւ ամբողջ հայկական շարժման վրայ, հասնելով մինչեւ բացարձակ մատնութիւն, որու համար եւ անխնայ կը հալածուէր մեր շարքերու կողմէն: Ամէնքը զգուանքով երես կը դարձնէին այդ պարոնէն, Սիւմն կը շարունակէր ընդունիլ անոր բարեւները:

Ինձի կը թուի, թէ նման պարագաներու մէջ, չարք մը բարդ զգացումներու հետ՝ անոր մէջ կը խօսէր դարձեալ նոյն անհատապաշտութեան զօրաւոր ձայնը, որ բնագլխին կարեկցութիւն մ'ունի (եթէ չ'ըսենք՝ համակրանք մը) դէպի հալածական անհատը եւ բնագլխին թերահաւատութիւն մը (եթէ չ'ըսեմ՝ հակակրանք մը) դէպի հալածող մե-

ծամասնութիւնը...

Ամէն պարագայի՝ ասոնք սիւմնեան չափազանցութիւններէն են, անոր բնաւորութեան փոքրիկ ճեղքերէն, անոր տարօրինակ հակասութիւններէն... Դժուար է գտնել խոշոր գործիչ մը, անգամ ամենէն բարձր ազգերու մէջ, որ զերծ լինի այդ հակասութիւններէն ու ճեղքուածներէն:

Բայց նա ինքը, Տէր Աբրահամեանի արարքին հանդէպ ներողամիտ Զաւարեանը որքա՞ն յարգող էր կուսակցական կարգապահութեան, դիսցիպլինի: Այդ ըմբոստ, հպարտ, գերազանցօրէն ուրոյն, անկախ նկարագիրը որքա՞ն սիրայօժար դիտէր եւ թարկուիլ մեծամասնութեան որոշումներուն, անգամ այն պարագային, երբ այդ որոշումները տրագամ այն պարագային, որ սեփական մտածումներէն հակառակ էին իր սեփական մտածումներուն: Անհաշտ հակառակորդ մըն էր 1902-ին ծրարուող «Փոթորիկ»ի գործունէութեան եւ ժողովագրուող «Փոթորիկ»ի գործունէութեան եւ ժողովներու մէջ շատ աշխատեցաւ, որպէսզի չ'ընդունուի կուսակցութեան մէջ այդ վտանգաւոր մեթոտը: Երբ, սակայն, վերջինը ընդունուեցաւ մեծամասնութեան կողմէ — իբրեւ հայկական անօրմալութեան կողմէ մը — Զաւարեան ոչ մի կեանքի անօրմալ պահանջ մը — Զաւարեան ոչ միայն համակերպեց, այլ եւ իր գործակցութիւնը բերաւ ընկերներուն այդ ուղղութեամբ:

*
* *

«Երբեք լոյսի շլացուցիչ ճառագայթները չկուրացուցին անոր պայծառ տեսողութիւնը, երբեք ամենափայլուն դիրքերը չկարողացան խախտել անոր համեստութիւնը», — ըսինք նախորդ գլխի մէջ: Այնքա՞ն հեռու էր փառամոլութենէ... Իւս սա-

կայն փառքի մտահոգութիւնը միանգամայն խորթ չէր անոր բնութեանը: Սիմոն անոնցմէ չէր, որոնք տեսակ մը մտաւոր երկչոտութեամբ յետ կը քաշուին լայն հրապարակէն դէպի խաւար անկիւնները, կը գերադասեն մնալ, գործել անյայտութեան, կորածութեան մէջ, ունենալով հանդերձ ուժեղ ու ազդեցիկ անհատականութիւն, մտաւոր փայլուն կարողութիւններ: Այդպիսիներն ալ կան մեր մէջ: Ռոստոմը — լաւագոյն օրինակը: Այս ալ առանձին ձեւ մըն է համեստութեան, — մարդկային այդ բարձր առաքինութեան՝ որ, տարբարատար, հազուադէպ բարիքներէն է հայ մտաւորական աշխարհում:

Ջաւարեանի խառնուածքը ըմբոստ է այդ ձեւի համեստութեան դէմ: Նա կը ձգտէր միշտ դէպի առաջին շարքերը, կը ձգտէր... դէպի լեռը: Պատնէջներու, մարտական բարրիկատներու դադաթները կը հրապուրէին նրան եւ նա կը մղուէր տարերայնօրէն դէպի հոն, իր մտաւոր ու հոգեկան ոյժերու գիտակցութեամբ, երբեք չտարուելով մանր, ամուլ սնափառութեամբ, այլ միայն տողորուած մէկ տիրական բաղձանքով, — փութացնել հայ դատի յաղթանակը, գործ կատարել ըստ կարելւոյն շուտ, արագ ու բեղմնաւոր, առաջնորդել պայծառ մտքով անօգնական եւ տգէտ զանգուածները դէպի իդէալը...

Հոգ է թերեւս բացատրութիւնը եւ այն տարօրինակ, փոքր ինչ առեղծուածային դիրքի, որ բռներ էր մեր ընկերը 1906-ին Թիֆլիզի մէջ, «Յառաջ» խմբագրութեան հանդէպ եւ որու մասին վերը խօսեցինք:

VII

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ՄՈՒՇ

Օսմանեան յեղաշրջումէն քանի մը ամիս յետոյ (1908 թ.) անցաւ Թուրքիա: Հոն էին արդէն — Պուսոյ մէջ — Ակնունի, Ռուբէն Ջարդարեան, դօքտօր Ջաւրեան, հոն էր Ռոստոմ (էրզրումէն), հոն անցաւ եւ Կովկասի մէջ հալածական Եղիշէ Թոփչեան, որ քիչ յետոյ սպաննուեցաւ:

Երբ 1909-ին սկսուեց ստօլիպինեան կատաղի հալածանքը Կովկասահայութեան դէմ, երբ Դաշնակցական գործիչները հարիւրներով բանտ նետուեցան, որպէսզի ամբողջ տարիներ տառապելէ յետոյ ենթարկուին Պետերբուրգի հսկայ, աննախընթաց դատաւարութեան, — Սիմոնը չկար ձերբակալուածներու մէջ:

Նա Պոլիս էր, Ադանա էր, ապա Մուշ էր:

Թուրքիոյ մայրաքաղաքի մէջ Դաշնակցութիւնը սկսեց լայն ծաւալով գործունէութիւն մը: Քարոզչական, ագիտացիական տեղային աշխատանք մը՝ թերթով, ժողովներով, ատենախօսութիւններով: Հիմնուեցաւ «Ազատամարտ»ը: Կուսակցութեան հմայքը կ'աճէր օրերով ու ժամերով, երիտասարդութիւնը, դպրոցներու հազարաւոր աշակերտութիւնը կ'արձանագրուէր Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ: «Վերին», խոհեմ, պոյսահայ հասարակութիւնն անգամ չէր թաքցներ իր համակրանքը դէպի հայ մարտական կուսակցութիւնը, որը ոչ

միայն տասն եւ ութ տարիէ ի վեր անհաւասար ու զոհառատ կռիւն էր մղեր համիտեան բռնակալութեան դէմ, այլ եւ հղօրապէս նպաստեր էր Պարիզի պատմական Համաժողովի դռնարումին — օսմանեան կայսրութեան բոլոր ըմբոստ կազմակերպութիւններու — որ ահագին զարկ տուաւ Թիւրքիոյ յեղափոխական խմբումներուն, մասնաւորապէս Մակեդոնիոյ բանակին մէջ, — եւ քանի մը ամիս յետոյ բռնկուեցաւ շարժումը: Նոյն իրենք Իտալի-հաթի պարազլուխները հրապարակային ժողովներու մէջ կեղծ թէ անկեղծ կը յայտարարէին թէ հայութիւնը, ի դէմս Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, եղեր է առաջապահը օսմանեան ազատագրական շարժումներու, եղեր է ուսուցիչը յեղափոխական Թիւրքիոյ:

Շատ չանցած, կնքուեցաւ եւ համաւաւոր համաձայնութիւնը Իտալի-հաթի ու Դաշնակցութեան միջեւ:

Չենք կանգ առնել արդէն ծանօթ դէպքերու վրայ: Զաւարեան մասնակից է Պոլսոյ մէջ կատարուած Դաշնակցութեան բոլոր ձեռնարկներուն, լաւատես է, խանդավառ, ինչպէս բոլոր ընկերները... Շուտով, սակայն, Ադանան պաղ ջուր ցանեց այդ համատարած խանդավառութեան վրայ... Սիմոն գնաց Ադանա, անձամբ ստուգեց աղէտի պատճառները, տեսաւ անչուշտ, որ Իտալի-հաթի սեւ թաթը — գէթ անոր դաւառական ճիւղերը — առաջնակարգ դեր մ'ունի անցքերու մէջ, այնուամենայնիւ, վերադառնալով Կ. Պոլիս, շարունակեց կուսակցութեան վարքագիծը հանդէպ Իտալի-հաթի, հարուածելով հանդերձ վերջինի գործունէութեան մուկը կողմերը: Դաշնակցութիւնը չուզեց խզուել Թիւրք իշխող կուսակցութեան հետ, ևս առաւել, որ էնվէր-

ները, 1909-ի հակայեղափոխական բռնկումէն եւ Ադանայէն յետոյ, վերջնականապէս վար դրին Արդիւ Համիդը:

Ողբելու կողմնակիցներ ալ կային, անչուշտ, բայց խզումը ոչինչ օգուտ չէր խոստանար ամբողջ կայսրութեան մէջ ատուած ու մեկուսացած բոււ մը հայութեանը: Նոյնիսկ արեւմտեան մեր մեծանուն բարեկամները — ամենէն առաջ Ժօռէս — կը յորդորէին Դաշնակցութեանը՝ չխզուել Իտալի-հաթի հետ:

«Ահագին կայսրութեան բոլոր հակայեղափոխական տարրերը պիտի զինուին ձեզի դէմ — կ'ըսէր մեզ Ժօռէս — դուք ուրիշ ելք մը չունիք, բայց եթէ կառչիլ Թիւրքական այդկուսակցութեան, որը, ճիշդ է փոքրամասնութիւն է, բայց ամբողջ Թիւրք աշխարհում միակ կազմակերպուած ու յառաջդէմ ոյժն է»:

Ժօռէս վերջին անգամը կրկնեց իր յորդորը 1912-ի աշնան Humanite-ի մէկ խմբագրական յօդուածի մէջ, երբ իր երիտասարդ ընկերներէն մէկը, Լադարդէլլ, ուսումնասիրական պտոյտ մը ընելով, Պոլսոյ ու եւրոպական Թիւրքիոյ մէջ, եկաւ պատմեց Ժօռէսին հայ մտաւորականութեան խաղցած ու խաղալիք դերը Թիւրքիոյ վերածնութեան դժուարին գործում:

Ֆրանսացի մեծ ընկերվարականը նոյն միտքը կը շնչէր եւ սօցիալիզմի միջադպիսին կանգը-սում, ուր Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը առաջարկ մտցուցած էր՝ ընդունել Իտալի-հաթի մէջ ուրոյն հայկական ներկայացուցչութիւն, նման լեհականին, զատուած Թիւրք ու ուսու իշխող տարրերէն: Ժօռէս թելադրեց, որ հայ ընկերվարական մարմինը չզատուի օսմանեան դանդուածէն, այլ

ներկայանայ իբրեւ անբաժան հատուած մը թիւրք
կայսրութեան դալոց հանուր ընկերվարական կադ-
մակերպութեան:

Մեր առաջարկը, այնուամենայնիւ, կուսակ-
ցութեան հրահանգով, վերստին դրինք 1909-ի վեր-
ջերում դումարուած միջադեպին խորհրդաժողովի
առջեւ, Բրիւսէլի մէջ, եւ ընդունուեցաւ միա-
ձայն: Ժօռէս բացակայ էր: Անոր տեղ եկած էր
Վայեան: Նշանաւոր ընկերվարական պարագլուխ-
ներէն ներկայ էին՝ Վայեանի հետ՝ Վիքտոր Ալէքս,
Կառլ Ելի, Լէնին, Դը Բրուկկէր, Անսիլ, Հայսմանս
եւայլն: Մեր առաջարկը սիմբօլիկ բնոյթ մը ունէր,
— ընդունել տալ հայ ազգը աշխատաւորական ին-
տերնացիօնալի մէջ, որպէս ուրոյն միութիւն, իր
յատուկ պատգամաւորութեամբ, միանգամայն ան-
կախ իր հպատակութեան հանգամանքէն: Այդ ար-
տօնութիւնը տառնեակ տարրինքէ ի վեր դոյութիւն
ունէր միմիայն Լեհաստանի նկատմամբ: Ան չկար
Իրլանդայի, Չեխօսլովաքիայի եւ այլ հպատակ ազ-
գերու համար:

Եւ այն անցաւ միաձայն: Ուրախ էին Կ. Պոլսոյ
եւ ամէն տեղերու մեր ընկերները:

Քովս է Սիմօնի նամակը, որով իր խորունկ գո-
հունակութիւնը կը յայտնէր:

Եթէ Ժօռէս ներկայ գտնուէր վերոյիշեալ խոր-
հրդաժողովին, դրեթէ վստահ եմ, որ Դաշնակցու-
թեան պատգամաւորի ամբողջ փաստաբանութիւնը
ապարդին պիտի անցնէր եւ մեր առաջարկը հայ-
կական ուրոյն ներկայացուցչութեան մասին՝ թիւր-
քերէն անջատ՝ ամենայն հաւանականութեամբ պի-
տի տապալուէր:

Կարող էինք, սակայն, դժգոհ լինիլ մեր մեծ
բարեկամէն, որ շարունակ կը յորդորէր մեզ՝ խու-
սաբեւ անջատ, մեկուսացած քայլերէ եւ պիտի

կռուիլ մեր օսմանեան շրջապատին, մասնաւորա-
պէս Իտալիայի: Ատոր մէջ կը տեսնէր նա մեր
հալածական ժողովրդի շահը, զոր նա պաշտպաներ
է ֆրանսական խորհրդարանի մէջ եւ հրապարակա-
յին բազմաթիւ ժողովներում աւելի հուժկու եւ
փոթորիկոյ պերճախօսութեամբ, քան Գլադստըն:
Ո՞վ դիտէ, մեր երկրին ու պայմաններուն անծա-
նօթ, հեռուէն միայն դիտող՝ այդ շքեղ հանճարը
գուցէ աւելի լաւ էր ըմբռներ մեր ճակատագիրն ու
ընկերքը. եւ եթէ անոր յորդորներուն հետեւած
լինէինք 1912-14-ի բախտորոշ թուականներուն, եթէ
չխղճէինք Իտալիայի ու թիւրքութեան հետ, գուցէ
դէպքերը այլ ընթացք առնէին...

Ամէն պարագայի, իրողութիւն մըն է, որ Բալ-
կանեան պատերազմէն ի վեր Ժօռէս իսպառ պաղե-
ցաւ մեղմէ. վասնզի տեսաւ, որ ամբողջ հայութիւ-
նը, մասնաւորապէս թիւրքահայերը իրենց պատ-
րիարքով, Ազգային ժողովով ու բոլոր քաղաքական
կուսակցութիւններով բացարձակապէս թշնամական
գիրք էին բռներ հանդէպ թիւրքութեան ու նետուեր
էին Ռուսիոյ դիրկը...

Էլ այնուհետեւ չէինք լսեր Ժօռէսի ձայնը հայ
դատի մասին, էլ նա չէր երեւար մեր մտերմական
հաւաքոյթներու մէջ, էլ չէին ազգեր անոր վրայ
մեր եւ անգամ Պրեսսանսէի թախանձանքներն ու
յորդորները — Պրեսսանսէի՝ որ այդ միջոցներուն
վերսկսեր էր «Պրօ Արմէնիա»ի հրատարակութիւնը
Վիքտոր Բերարի եւ մեզի հետ... Չեմ մոռնար
Salle Wagram-ի հոյակապ միթինկ մը 1913 թուա-
կանին, ուր հրաւիրուած էին Ժօռէս, Վայեան եւ
Պրէսսանսէ խօսելու արեւելեան տագնապի մասին:
Խօսք տրուեցաւ նախ Պրեսսանսէի, որ ամենէն հը-
մուտն էր օրուան հրատապ միջադեպին խնդիրնե-

բու մէջ: «Պրօ Արմէնիա»ի (եւ երբեմն Temps-ի) խմբագրապետը աննման վարպետութեամբ վերլուծեց բազմահազար ժողովրդի առջեւ Բալկանեան, Թիւրքական կնճիռները եւ անցնելով հայկական խնդրին, ըսաւ ի միջի այլոց հետեւեալը.

«Մեր ամենէն պերճախօս ձայները, որոնք վաղուց ի վեր այնքան եռանդով պաշտպաններ են հայ դժբախտ ժողովրդի դատը, այսօր տարաբախտաբար լռութիւն կը պահպանեն այդ դատի հանդէպ»...

Շեշտակի ակնարկ մըն էր Ժօռէսին: Մեծ հոգնորը ելաւ իր հերթին խօսելու արեւելեան տաղնապի շուրջը եւ կը սպասէինք, որ դէթ քանի մը խօսքով պիտի յիշատակէր հայկական հարցը. բայց եւ ոչ մի խօսք չ'արտասանեց... Այդպէս — յամառ լռութիւն մինչեւ իր մահը: Ժօռէս վշտացեր ու երես դարձուցեր էր մեզմէ... խորունկ ցաւ մըն էր մասնաւորապէս այն հայ մտաւորականներու համար, որոնք դեռ 1896-ի թուականէն ճիգեր ըրեր են գրաւելու այդ մեծ ֆրանսացին մեր բարեկամներու շարքը:

Վերադառնանք, սակայն, մեր հանգուցեալին:

Պօլիսը ժամանակաւոր կայան մըն էր, Ձաւարեանի սիրտը հոն էր — Թիւրքաց Հայաստան:

Շուտով հոն գնաց (եթէ չեմ սխալիր, 1909-ի աշնան) ու հաստատուեցաւ Մուշի մէջ, տեսչի պաշտօնով: Մուշ հաստատուեցաւ Ձաւարեանի հետ՝ դոքտոր Ձաւարեան:

Յուզիչ վէպ մը կարելի է հիւսել այդ երկու մեծ դէմքերու կեանքէն ու գործունէութենէն, — կեանք մը (մասնաւորապէս Ձաւարեանինը) որ անցեր էր մինչ այն՝ առատութեան ու պերճանքի մէջ — Ռուսաստանում, Բաղում, Թիֆլիզում — չըջապատուած ամէն տեսակ յարմարանքներով, մարդիկ, որոնք անհոգ, անվիշտ, վայելեր էին քաղաքակրթութեան բոլոր բարիքները, — այժմ, մըղուած պարտքի զգացումէն, բոցավառուած ամենաջինջ, ամենաբուռն հայրենասիրութեան հաւատամքով՝ նետուեր էին յօժարակամ Հայաստանի լքաւեր խորշերը, ուր չկային ոչ նիւթական, ոչ իմացական քաղաքակրթութեան նշոյլներն անգամ, ուր անոնք կ'ապրէին ամբողջ տարիներ ամէն տեսակ զրկանքներու մէջ, առանց տաքուկ բնակարանի ու սնունդի եւ, ինչպէս կ'ըսէին, մլուկներու, ոջիւներու մշտնջենաւոր հասարակութեան մէջ... Մէկը՝ ուսուցիչ ու քարոզիչ, միւսը՝ բժիշկ, անհուն, սիրող ու կարեկցող սրտի տէր, երկու «նուիրուածներ» — ըսենք Սիմոնի բարբառով — երկուքն ալ անձնազոհ սպասաւոր տգիտութեան ու թշուառութեան մէջ կորած հարազատ ժողովրդի:

Մեր իրազեկ ընկերներուն կը թողում՝ գրել այդ կեանքն ու գործունէութիւնը՝ ապագային աւելի լիակատար կենսագրութիւն մը կազմելու համար:

Եւ ահա 1911 թուականի ամառը՝ երբ ես վերջին անգամը գրկեցի երկար տարիներու մեր սիրելի ընկերն ու ուսուցիչը, Կ. Պոլսում, «Ազատամարտ»ի խմբագրատանը:

Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովն էր: Հոգ էին մեր բազմաթիւ աչքառու ընկերները՝ Ձաւարեան, Ռոստոմ, Ակնունի, Արամ, Վռամեան, Ձար-

դարեան, Սիւմանթօ, Վարդգէս, Մուրադ, Սեպուհ, Հրաչ, Արմէն Գարօ, Շահրիկեան, Վահան Փալիագեան, Սարգիս՝ Վանէն, Աստիկեան՝ Խարբերդէն, Նշան Թաշճեան՝ Ամերիկայէն, Լիսյ. Լեոնեան, Յարութիւն Գալֆայեան, Գեղամ Տէր Կարապետեան եւայլն: Եկան Կովկասէն — Լըժինեան հալածանքներէն խուսափելով — Ահարոնեան, Խաժակ, Ա. Իսահակեան:

Յոյսի ու խանդավառ լաւատեսութեան շունչ մը կ'անցնէր Դանակցական շարքերու եւ ամբողջ Թիւրքահայութեան վրայէն:

Ժողովը բանալու համար կը սպասէինք Սիւմանին, որ պիտի գար Մուշէն: Զէի տեսած 1906-ի օրերէն ի վեր եւ երբ մտաւ «Ազատամարտ»ի խմբադրատուն, երկարատեւ ու տանջալի ուղեւորութենէ յետոյ, դժուարութեամբ ճանչցայ նրան: Նիհար եղեր էր արդէն, այժմ գրեթէ կմախք դարձեր էր: Հագինը զգեստ չէր — ցնցոտիներ էին, ամբողջ՝ փողի, ճարպ ու կեղտ: Դէմքը՝ վաղաժամ ծերացած՝ կը մատնէր անսահման յոգնութիւն:

Բայց երբ սկսեց խօսիլ Հայաստանի շինարարութեան մասին, երբ յիշեց Մուշն ու Սասունը, — նոյն վաղեմի Զաւարեանն էր կանգնած մեր առջեւ... Սիրտը թարմ, աշխոյժ էր, ինչպէս միշտ, եւ նա ոգեւորութիւն ու բերկրանք կը շնչէր, խօսելով երկրի ազատութեան ու յարաբերական բարօրութեան մասին, նկարագրելով Հայաստանի այն սքանչելի աշխատաւոր ու շինարար ժողովուրդը, որ քառորդ դարէ ի վեր եղեր էր անոր ու մեր զուրկութեան ու երազներու առարկայ:

Մասնաւոր գորավանք կը ցուցնէր Սասնոյ լեռնականներու համար, որոնք՝ զուրկ արգաւանդ հողերէ ու այլ բնական հարստութիւններէ՝ կ'ապրէին

չարքաչ ու դժնդակ կեանք մը: Ուսումնասիրեր էր այդ կեանքը եւ եկեր էր այն համոզումին, որ այժմ խոչորագոյն ազդակն է սասունցիի տնտեսական բարօրութեան: Շարունակ կը խօսէր Սասունի եւ այժի մասին, թէ Ընդհանուր Ժողովում եւ թէ դուրսը, թէ ընկերներուն եւ թէ բոլոր հայ մարդկանց, կ'ապացուցէր ամէնքին, որ բաւական է մէկ հատիկ այժ տալ իւրաքանչիւր սասունցիի ձեռքը՝ անոր նիւթական բարեկեցութիւնը ապահովելու համար: Կը վստահանէր յատուկ ժողովարարութեան անհրաժեշտութիւնը՝ այժեր զնելու եւ սասունցիներուն բաժնելու նպատակով: Այնքան կը խօսէր իր idee fixe-ը դարձած այդ նիւթի շուրջը, որ ընկերները ամէն անգամ իրեն հանդիպելիս, կը կատակէին. «— Պատմէ՛, Սիւմն ջան, նորէն պատմէ սասունցիներու եւ այժերու մասին»:

Անոյ ժպիտ մը կը սահէր չարչրկուած դէմքին վրայ, — եւ վերստին ամենայն լրջութեամբ կը պատճառարանէր, թէ որպիսի առաջնակարգ կարեւորութիւն ունի այժմ մեր աղքատիկ Լեռնաստանում: Եւ վերստին կ'ունկնդրէինք երկիւղած ուշադրութեամբ, վասնզի խօսողը Սիւմնն էր եւ հեղինակաւոր գիւղատնտեսը, որ անյադ հետաքրքրութեամբ ուսումնասիրեր էր Թիւրքահայ շինականի կեանքն ու կենցաղը եւ եկեր էր Ընդհանուր Ժողովին՝ ուղեղը լեցուն թուերով ու փաստերով:

*

* *

Աւելորդ է ըսել, որ օրակարգի բոլոր հարցերու քննութեան ընթացքին կը շեշտուէր միշտ Զա-

ւարեանի տիրական ձայնը: Առաջներն արդէն նա մեծ հեղինակութիւն մըն էր ընկերներու աչքին, — եւս առաւել այժմ, երբ նա կուգար «Երկրի» բուն իսկ կենտրոնէն, քաջածանօթ թիւրքահայ զանգուածի կացութեան եւ անոր ճակատագրին հետ կապուած բոլոր տանջող հարցերուն (Ռոստոմ ստիպուած եղաւ շուտով ձգել ժողովը եւ մեկնիլ Կարին):

Սիմոն կը բաժնէր դերերը, յաճախ առանց ոեւէ առարկութիւն լսելու ընկերներու կողմէն: Ամէնքը կը խոնարհուէին անոր բարոյական անձնաւորութեան առջեւ — որ Դաշնակցութեան խիղճը կը կենտրոնացնէր իր մէջ — անձնաւորութիւն մը, որ, սակայն, երբեք չէր փորձեր բռնանալու ոեւէ մէկուն կարծիքին վրայ, ընդհակառակը, իբրեւ նախադաւ, թէ իբրեւ պարզ անդամ, լիակատար ազատութիւն կուտար բոլոր կարծիքներուն արտայայտուելու եւ ինքն ամենայն ուշադրութեամբ կ'ունկընդէր անգամ ամենանուստ ընկերով դատողութիւններուն:

Անգամ անոր սխալ կարգադրութիւնները ստէպ կ'ընդունուէին բռնական կամ թեթեւ առարկութիւններէ յետոյ:

Դերերը բաժնելու ատեն, Ընդհանուր Ժողովի լիակատար մէկ նիստին մէջ, յանկարծ կը յայտարարէ.

— Միքայէլն էլ (Վարանդեանը) պէտք է ձգէ Եւրոպան ու «Դրօշակ»ը եւ անցնի Մուշ...

Շշուկ ու ծիծաղ... Մէկը անկիւնէն կը բացականչէ.

— Ի՞նչ ընէ Միքայէլը Մուշի մէջ.

— Յրտակար կ'ըլլայ խեղճը ... Շնչահեղձ կ'ըլ-

լայ...*):

Սիմոն, անխռով կը կրկնէ.

— Իրեն համար էլ լաւ կը լինի, թէկուզ պաշտօն էլ չունենայ, միայն ապրի այնտեղ...

Եւ որոշուեցաւ, որ ես Մուշ երթամ: Ես ալ համակերպեցայ եւ պատրաստութիւններ կը տեսնայի իմ նոր ուղեւորութեան ու նոր պաշտօնի համար: Բայց քանի մ'օր յետոյ Սիմոն, խորհելով, ինքնաբերաբար յետ վերցուց իր առաջարկը եւ Յանձնաժողովի նիստի մէջ պնդեց, որ վերադառնամ Ժընեւ: Յանձնաժողովը դարձեալ միաձայն ընդունեց այդ նոր առաջարկը:

Բնականաբար, կուսակցական տաքտիկի վերաբերեալ ծանրակշիռ խնդիրներու մէջ, կը պատահէր, որ Սիմոնի ձայնը չէր անցներ եւ որ մեծամասնութիւնը կ'ընդունէր որոշում մը հակառակ անոր:

Ընդհանուր Ժողովի կենտրոնական խնդիրն էր՝ Դաշնակցութեան եւ Իտալիահայ յարաբերութիւնը ... «Ողբ» թէ չխզել» ու հարցը: Բազմաթիւ էին խզման կողմնակիցները: Տրամադրութիւնը ընդհանրապէս «մաքսիմալ» էր (առաւելագոյնը պահանջող), ինչպէս յետագային Երեւանի Ընդհանուր Ժողովին մէջ: Երկրի ու Պոլսոյ ընկերները — եւ խօսքը անոնցն էր, բնականաբար — ցասուումով կը

*) Ռոստոմի մէկ նամակին մէջ, ուղղուած ինծի 1912-ին էրրորումէն Ժընեւ, հետեւեալ տողերը կը կարդամ Հայաստանի ձմեռուայ մասին.

— Սենեակիս մի անկիւնում ահագին վառարանն է, չիկացած, իսկ միւս ծայրում՝ սառուցի մի կոյտ, որ չի հալչում... Դու մի օր չէիր կարող ապրել այստեղ:

գանգատէին, թէ Իտտիհաթը եւ Թիւրք կառավարութիւնը չեն կատարեր իրենց խոստումները, թէ քիւրդը կը շարունակէ թալանն ու հատ-հատ սպանութիւնները եւ թէ մանաւանդ հողային հարցը չի լուծուիր, թէ քիւրդերը չեն վերադարձներ հայերուն ասոնց հողերը: Եւայլն:

Ձերկարացնենք: Յայտնի է, որ Ընդհանուր Ժողովէն շատ չ'անցած, Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս խղեց իր կապերը Իտտիհաթի հետ... Եւ, որքան կը յիշեմ, Սիմոնն ալ կողմնակից էր խղելուն:

Սխալ մըն էր... Բայց այդ սխալը ընդհանուր պսիխոզի*) մը արտայայտութիւն էր, ամբողջ Թիւրքահայութիւնը դարձեր էր հակաիտտիհատական եւ հակաթիւրք....

Վերջերս կը թերթէի 1911-1912 թուականներու Պոլսոյ «Բիւզանդիոն»ը եւ հոն ալ, ինչպէս «Ազատամարտ»ի էջերում, կը կարդայի նոյն բուռն, ցասկոտ բողոքները Հայաստանի մէջ կատարուող թալաններու եւ անհատական սպանութիւններու առթիւ, գորի հարկէ համեմատել իսկ չէր կարելի համիտեան շրջանի ոճիրներուն հետ: Մէկ հայու սպանութեան առթիւ համատարած ահազանդ մը կը հնչէր բոլոր ազգային շրջաններում:

Մաքսիմալ «առաւելագոյն» տրամադրութեամբ վարակուած էր ողջ համայնքը: Դժոխքէն ելած Ժողովուրդը, աւելի ճիշդ՝ անոր առաջնորդ մտաւորականութիւնը կարծես թէ կ'ուզէր մէկէն ի մէկ Զուլիգերիա մը տեսնալ Թիւրքիոյ մէջ... Դժոխքէն ելած ազգը, Պատրիարքէն ու Ազգային Ժողովէն մինչեւ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, մինչեւ ամենէն համբաւաւոր խմբապետները՝ որոշեց

*) Հոգեվիճակ

— բալկանեան պատերազմի օրերուն — ըմբոստանալ Թիւրք կառավարութեան, Թիւրք պետականութեան դէմ եւ ապաւինիլ ռուս-գերմանական, աւելի ճիշդ ռուսական ռէֆորմներու ծրագրին: Գուցէ եւ այդ ծրագիրը իրօք փրկարար պիտի հանդիսանար, եթէ չպայթէր համաշխարհային պատերազմը... Գուցէ Վեստենենկներն ու այլ մարդպանները պիտի յաջողէին բարենորոգել Հայաստանը Ժամանակակից, արեւմտեան ձեւով. դուցէ — վատթարագոյն պարագային — հայ վիլայէթները պիտի կազմակերպուէին ուրոյն, աւտօնօմ գոյութիւն մը ռուսական թեւարկութեան տակ եւ ապագային պիտի միանային Ռուսահայաստանին, — բան մը, որ գերադասելի էր նախկին վիճակէն...

Ձեմ գիտեր: Կ'ընդունիմ նոյնիսկ վայրկեան մը ծանօթ վարկածը՝ թէ Իտտիհաթեան Թիւրքիան, աւելի զգուշաւոր ձեւերով, կ'ուզէր իրօք շարունակել համիտեան ծրագիրը եւ քրդերու միջոցով աստիճանաբար բնաջնջել կամ դուրս մղել հայ տարրը իր հողերէն...

Այնուամենայնիւ, հարկ է խոստովանել, որ 1912-1913 թուականներուն, բալկանեան պատերազմի եւ Թիւրքիոյ մեծ տագնապի ընթացքին հայութեան, մասնաւորապէս Թիւրքահայութեան առաջնորդող տարրերու բռնած դիրքը, անոնց որոշ, յըստակ, բացարձակ դիմադարձութիւնը (volteface) Թիւրք սահմանադրական պետութեան դէմ՝ դիւանագիտական դուցէ ամենամեծ, ամենաաղէտաւոր սխալն է հայ նորագոյն պատմութեան մէջ...

Այդ օրերուն էր, անտարակոյս, որ Թալաթեաներու ոճրածին ուղեղը յղացաւ 1915-ի մեծ եղեռնը ընդդէմ հայութեան, որ կը մնար յաւիտենօրէն, անդարմանելիօրէն ըմբոստ, հակաթիւրք: Եւ մեծ

պատերազմը լաւագոյն առիթն եղաւ այդ յղացումն իրագործելու համար: Եւ այն պիտի իրագործուէր ամենայն հաւանականութեամբ նաեւ առանց կամաւորական շարժումներու՝ հայոց կողմէն:

Կը թուէ թէ կարելի էր խուսափել բալկանեան տազնապի միջոցին այդ աղէտաւոր վրիպումներէն, եթէ հայութեան մէջ այդ բախտորոշ վայրկեաններուն գտնուէր գէթ մէկ հատիկ հեղինակաւոր, ազդեցիկ, դիւանագիտորէն մարդուած դէմք, որ ոյժով մխուէր անցքերու մէջ եւ յաղթականօրէն մաքառէր հոսանքին դէմ:

Զգտնուեցաւ, տարաբախտաբար, այդ դիւանագէտը: Թերեւս կային, բայց ստուերի մէջ, առանց ոյժի ու ազդեցութեան՝ զանգուածներու վրայ...

Մեծ էր ընդհանուր «պսիխօզի» ոյժը, մեծ էր հաւատը՝ որ Թիւրքիան բալկանեան պատերազմէն պիտի ելնէր ջարդ ու փշուր եւ ապա ... ոչ ոք կը նախատեսէր համաշխարհային պատերազմը, Ռուսիոյ նահանջները Հայաստանի մէջ եւ մեր զանգուածային ջարդը...

Սիւմոնն ալ գնաց հոսանքին հետ: Ան ալ տարուեցաւ հայոց հարցի ռուսական լուծման ծրագիրներով եւ մինչեւ իսկ դոքդոր Զաւրեանի ետեւէն կատարեց ուղեւորութիւն մը դէպի Պետերբուրգ — նոյն բալկանեան ճգնաժամի ատեն:

Դոքդոր Զաւրեան, անտեղեակ մեր պատմութեան, կը հաւատար, որ Ռուսաստանն իրօք կ'ուզէր ազատարարի դեր մը ստանձնել Թիւրքահայութեան հանդէպ, կը հաւատար — իր ազնիւ միամբողջութեան մէջ — Սազօնօյներու կեղծ յայտարարութիւններուն ու խոստումներուն*):

*) Այդ հաւատով են ներշնչուած հանգուցեալի շարք մը նամակները, ուղղուած ինձի Ռուսաստանէն ու Կ. Պոլսէն:

Սիւմոն չունէր, ի հարկէ, այդ հաւատը ցարական կառավարութեան հայասէր զգացումներուն նկատմամբ, բայց ան ալ բոլոր միւսներուն պէս, կը թեքուէր, այնուամենայնիւ, դէպի ռուսական օրիէնտացիան:

*
* * *

Ընդհանուր ժողովէն յետոյ, Զաւրեան Պոլիս մնաց եւ, որպէսզի չծանրանար կուսակցական դժբախտութիւններէ վրայ, ուսուցչի պաշտօն ստանձնեց Եւսայեան վարժարանի մէջ: Ամսականը չնչին բան էր, բայց ինքն ալ խնայողութիւնն ու ժուժկալութիւնը հասցուցեր էր աներեւակայելի աստիճանի մը: Ստացած սնունդը ողբալի էր եւ այդ հանգամանքը, շատերու վկայութեամբ, եղաւ անոր վաղաժամ մահուան պատճառներէն մին:

Դպրոցէն դուրս՝ իր թանկագին ժամանակը ամբողջապէս կը նուիրէր կուսակցութեան: Դժգոհ էր Պոլսոյ մարմինն մինչ այն ունեցած գործունէութեանէն, մեթոսներէն, զոր նա կը կոչէր ցուցական, միթիմիլային: Խորապէս դժգոհ էր Ակնունիէն, որ անոր կարծիքով կ'անձնաւորէր այդ ցուցական գործելակերպը: Սիւմոն կ'որակէր զայն պարզ անօգուտ եւ ապարդիւն ցուցամոլութիւն: Եւ անխնայ կը պայքարէր ատոր դէմ:

Սկզբունքի պայքարը — մարդկային անխուսափելի բան մըն է այդ — երբեմն կը զարնէր անձնական սուր հակառակութեան մէջ եւ երկարատեւ կը զբաղեցնէր մեր ընկերական վերին շրջանները: Այդ հակառակութիւնը հին պատմութիւն մըն էր, ինչպէս ըսինք: Տեսակ մը օրգանական անհաշտու-

թիւն (incompatibilitate) բնաւորութեանց ու խառնուածքի:

Երբ Սիմոն կը պնդէր, որ Դաշնակցութիւնը աւելի լուրջ գործ ունէր կատարելու, քան միթիւնկներն ու ճառերը, ծափերն ու կեցցէիները, — անշուշտ, իրաւունք ունէր: Բայց եւ, անշուշտ, այդ միթիւնկներն ու ճառերն ալ իրենց օգտակարութիւնն ունէին օսմանեան յեղաշրջման առաջին տարիներուն, երբ հարկ էր շարժել պոլսահայ եւ ընդհանրապէս թիւրքահայոց թմրած մթնոլորտը, բոցավառել երիտասարդութիւնը նոր նշանաբաններով եւ զինուորագրել նոր ոյժեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար: Այդ օգտակարութիւնն է, որ կը ժխտէր Սիմոնը, կամ գրեթէ կը ժխտէր:

Ակնուանին միթիւնկներու, ճառերու մարդն էր: Հնարաւոր է, հաւանական է, որ նա երբեմն կը մեղանչէր չափազացութիւններով: Հայ լեզուի, հայ գեղեցիկ բառի վարպետներէն էր, լաւ կը խօսէր, ինչպէս եւ լաւ կը գրէր: Կը փնտռէր սիրուն ոճեր, զգացումներուն զարնելու համար, կը սիրէր պաթեթիկ դիրքեր, չուք ու պարադ — որ յատուկ են նաեւ արեւմտեան բազմաթիւ, համբաւաւոր հոեւորներուն — կը սիրէր թատերական հանդիսաւորութեամբ մուտք գործել ժողովասրահը, երբ ան լեցուն էր ու կը դիմաւորէր զինքը դղրդազին ծափերով ... Մինչ Սիմոնը կ'երթար իր ատենախօսութեան վայրը, երբ դեռ ոչ ոք կար սրահին մէջ. նա ինքը կը դիմաւորէր իր ունկնդիրները, մտերմաբար կը զրուցէր անոնց հետ եւ ապա ամբիոն կը բարձրանար ու կը խօսէր իր ընտրած նիւթին շուրջը — առանց հոետորական ձեւերու, առանց parade-ի ու պաֆօսի, պարզ, անպաճոյճ, անարուեստ, ամբողջ տողորուած ներքին լրջութեամբ եւ իր, քարոզչի

նուիրական պարտքի դիտակցութեամբ...

Եւ կ'ուզէր, որ ամէնքը իրեն պէս ընէին... Եւ երբ չէին ըներ, կը զայրանար ու կը զարկէր ահազանգը «ցուցամոլութեան» ու «դերասանութեան» մասին, «կուսակցութիւնը այլասեռելու» մասին եւ այլն: Կը մեղանչէր սովորական ծայրայեղամոլութեամբ:

Ակնուանին կը տանէր ընկերով անդադրում յարձակումներն ու հարուածները օրինակելի տակտով ու համբերութեամբ եւ ատով կը շահէր շատ ընկերներու համակրանքը, անգամ անոնց, որոնք Սիմոնը, իբրեւ յեղափոխական, շատ աւելի բարձր կը դասէին Ակնուանին:

Այդ անվերջ պայքարները ընկերական շրջաններու մէջ յանուն կուսակցութեան աւանդութիւններու եւ առաքինութիւններու՝ միացած իր դէրվիշային կենցաղին, անբաւարար սնունդին ու ֆիզիքան զրկանքներուն՝ շատ հիւժեղին մեր մեծ ընկերով արդէն իսկ յոգնած, մաշուած օրգանիզմը:

Եւ օր մըն ալ լսեցինք ճակատագրական բօթը. — Զաւարեան յանկարծամահ է եղեր»...

ՅՈՒՂԱՐԿԱՌՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹԱՂՈՒՄ

Մահուան տպաւորութիւնը ահագին էր ամբողջ հայ աշխարհում: Մօտիկ ընկերները սասանուած էին: Ոչ ոք կը սպասէր այդքան վաղաժամ վախճան մը: Անոնք, որ դեռ երէկ բռնուն կերպով կը պայքարէին հանգուցեալին դէմ կուսակցական եւ անձնական բարոյականի խնդիրներու շուրջ, երկիւղածութեամբ գլուխ խոնարհեցրին դազաղի առջեւ: Ռուբէն Չարդարեան, որ Ակնունիի հետ կրեւ էր յաճախ — նոյն տակտով ու համբերութեամբ — Միմոնի հարուածները, սրտառուչ տողեր նուիրեց անոր, «Ազատամարտ»ի մէջ, — հանգամանք մը, որ պատիւ կը բերէր Ռուբէնին:

Շատերն արտասուեցան: Շատերը որբ զգացին զիրենք...

«Ազատամարտ»ի խմբագրատան հասցէին քանի մը օր շարունակ կը տեղար հեռագիրներու տարափը աշխարհի բոլոր ծայրերէն: Այս վայրկեանիս իսկ, անկարող ենք առանց արցունքի աչքէ անցնել — մեր հին, փառաւոր «Ազատամարտ»ի սեւ շրջանակներում — ցաւի, կսկիծի այն անվերջ արտայայտութիւնները, որ կուգային հայութեան բոլոր շրջաններէն, կրօնական բոլոր համայնքներէն, քաղաքական բոլոր կուսակցութիւններէն: Համաժողովրդական դուրգուրանքի հեղեղ մըն էր... Քանի մը օր առաջ, Սահակ-Մեսրոպեան յորեկեանին

հայութիւնը ցուցադրեւ էր աշխարհին իր ներքին յուզիչ միութիւնը: Այժմ նոյնը կը ցուցադրէր մեծ հայու դազաղին շուրջը... Կը փարատուէ՛ր այդպիսով հին, չարաշուք դողմը՝ թէ հայը յաւիտենօրէն անմիաբան է, թէ ազգային համերաշխութիւնը օտար ու խորթ է անոր...

Սրտածմլիկ տեսարան մը կը բացուէր Բերայի Դաշնակցութեան ակումբին մէջ, ուր մարմինը պահուեցաւ ՁԷ ժամ, նախ քան եկեղեցի տարուիլը: Հին ու նոր զինակից ընկերներու փառանգը շրջապատեւ էր դազաղը, սգաւոր ու ջարդուած, — դադափարի սրտակից եղբայրներ, որոնք կ'ողբային 1890ի փառաւոր սերունդի ներկայացուցիչը, առանց աւա՛ղ նախազգալու, որ իրենք ալ, մտաւորականներու, առաջնորդներու այդ փառանգը, ընդամէնը մէկ ու կէս տարի յետոյ, հարիւրներով զոհ պիտի երթային անօրինակ խորշակի մը...

Յուդարկաւորութիւնը Պոլսոյ մէջ — Բիւզանդիոնի վկայութեամբ իսկ — աննախընթաց երեւոյթ մըն էր:

Բերայի Երրորդութեան հսկայ եկեղեցին լեցուն էր իր կրկնակ յարկերով, իսկ բակը եւ շրջակայ փողոցները մտնելու հնար չկար: Հոն էր Պոլսոյ հրամանատար Ճեմալ պէյ, հոն էր ներքին գործերու նախարարի ներկայացուցիչը, շատ մը բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, ռուս ու պարսիկ հիւպատոսարաններու ներկայացուցիչներ: Հոն էին ազգային բոլոր մարմիններու, ընկերութիւններու դպրոցներու, խորհուրդներու եւ վարչութիւններու պաշտօնական ներկայացուցիչները, հոն էին պոլսահայ հասարակութեան գրեթէ բոլոր ականաւոր դէմքերը: Ապա տասնեակներով արքայականութեան ու վարդապետներ, անհամար քահանաներ...

Շատերը կուլային, երբ Հայր Կոմիտասը կ'երգէր «Ի վերին Երուսաղէմ»ը եւ Շահ-Մուրատեանը՝ Խաւարման Գիշերի ողբը: Դամբանականներ խօսեցան՝ Խաթակ, Մշու Գեղամ, Դանիէլ Վարուժան, Աւ. Ահարոնեան: Խաթակի ճառէն կտոր մը տըպուած է Հոփիգոնին մէջ. երկտասարդներուն ուղղելով իր խօսքը, նա կ'ըսէր յուզուած շեշտերով.

— «Ապրեցէ՛ք, ընկերներ, բայց մեզի պէս չ'ապրիք... Մերն ալ կեանք էր. երեքեալ եւ տատանեալ, գիւղէ-գիւղ, քաղաքէ-քաղաք, երկրէ-երկիր, նոյնիսկ Մայր Յամաքէ-Մայր Յամաք, հաւածական, թափառական, մերթ անօթի, աղտի մէջ կորած, մերթ հիւանդ ու տառապող... ազգի դարեւոր անիծեալ ճակատագիրը — այդ կայէնական ճակատագիրը չալակած... Ձափազանց լեղի էր մեր կեանքը, մեր 90-ական թուականներու սերունդի կեանքը, որի ներկայացուցիչներն ահա աշնան տերեւներու պէս կ'իյնան մէկիկ-մէկիկ, ժամանակէն առաջ»...

«Հորիզոն»ի*) թղթակիցը կ'ըսէ, թէ ամբողջ եկեղեցին փղձկաց այդ խօսքերուն վրայ...

Մեր դժբախտ ընկերը չէր գիտեր, թէ դեռ ինչ անօրինակ գողգոթայ մը կը սպասէր իր ու հարիւրաւոր ընկերներուն, — Գողգոթայ մը, որու հանդէպ 90-ական թուականներու սերունդին թափառումներն ու զրկանքները ոչինչ բան մըն են...

*) Այդ թերթէն պատահաբար, երկու թիւ մի-այն քովս մնացած են:
Մ. Վ.

*
* *

Յուդարկաւորութիւնը Պոլսէն դէպի Թիֆլիզ եւ Խոջեվանքի գերեզմանատունը — յաղթական թափոր մըն էր, ապօթէօղ մը ... Բանաստեղծ Սիւմանթո ուրիշ մտերիմներու հետ կ'ուղեկցէր Սիմոնի նշխարներուն Պոլսէն-Բաթում-Թիֆլիզ: Երբ չեխակառքը, դանդաղ ու հանդիսաւոր, կ'անցնէր իրիկնադիմին Թիֆլիզի փողոցներով, ժողովրդի խորունկ ու պատկերաւոր լուսթեան մէջ, առանց երաժշտութեան, առանց քահանայի ու դպիրներու, ուղեկցուած միայն ընկերներու եւ հայ չարքաշ աշխատաւորներու երկայնաձիգ ու սգաւոր շարքերէն, — տեսարանը իր խորհրդաւորութեան մէջ աւելի պերճախօս էր, աւելի վեհ ու սասանեցուցիչ, քան շօպէնեան մահերգը եւ բեթհովէնեան աստուածային սիմֆօնիները...

Եւ զնաց անխոնջ դէրվիշը հանդստանալու Խոջեվանքի գերեզմանատանը, ուր կը հանգչին մէկ քանիսը հայոց աշխարհի աստղերէն, — Ռաֆֆի, Արծրունի եւն.: Եւ եկան հետզհետէ իր քովը պառկելու Նիկօլ-Դոման, Քեռի, Աւետիս (Տրապիզոնցի Աւօ) եւ վերջինը — Ռոստոմ: Կը հանգչին մեր մեծ ընկերները Վրաստանի հողի վրայ, օտար եւ միանգամայն հարազատ միջավայր մը՝ որ եղեր է ու պիտի մնայ հայութեան խոշոր կենտրոններէն եւ հայկական մշակոյթի մեծագոյն վառարաններէն մէկը, Հայաստանի սահմաններուն կից:

Կ'անցնին տասնեակ տարիներ, շատ ջուր կը սահի Մայր-Արաքսի կամուրջներուն տակ, հայ ժողովուրդը, այնուամենայնիւ, կ'ապրի, կ'աճի ու

կը զօրանայ, կը հասնի քաղաքակրթութեան ու բարօրութեան բարձր աստիճաններու ... Եւ մեր գալոց սերունդները, աւելի երջանիկ, քան մենք՝ ուրախ, անհոգ, ազատագրուած միանգամ ընդմիջտամէն տեսակ լուծերէ, պիտի դարձնեն ուխտատեղի մը խղիվանքի այդ փոքրիկ պանթէօնը, պիտի երթան կրօնական ջերմեռանդութեամբ երկրպագելու հերոսներու նշխարներուն, պիտի յիշեն պատմութենէն, անցեալի մղձաւանջային օրերը, պիտի յիշեն մեր մեծագոյն սերունդի օրհասական մաքառումները, տառապանքն ու նահատակութիւնը եւ երկարօրէն պիտի կանգ առնեն փոքրիկ շիրմարձանի առջեւ, որու վրայ արձանագրուած է հայութեան ամենէն հնչեղ, ամենէն սիրուած եւ նուիրական աւուններէն մէկը.

— ՍԻՄՈՆ ԶԱԽԱՐԵԱՆ :

500

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0201641

